

Annual Symposium of the Christian Archaeological Society

Vol 38 (2018)

38th Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art. 2018 Europe for Culture.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

2018
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΤΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΑΘΡΟΜΙΑΣ
#EuropeforCulture

38ο Συμπόσιο
Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής
Αρχαιολογίας και Τέχνης
Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018

✦

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ
Αναζητώντας τη θέση
του «άλλου» στο Βυζάντιο
Σάββατο, 12 Μαΐου 2018

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

2018
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΤΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
#EuropeForCulture

38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ
*Αναζητώντας τη θέση
του «άλλου» στο Βυζάντιο*

Σάββατο, 12 Μαΐου 2018

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

38ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75
e-mail: chae1884@gmail.com · www.chae.gr

ISSN 2241-8695

Τα τεύχη των Περιλήψεων των προηγούμενων ετήσιων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας [Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981-)] είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Οργανωτική Επιτροπή
ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Μεταφράσεις και έλεγχος αγγλικών κειμένων
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΛΒΑΝΙ

Γραμματειακή υποστήριξη
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΑΛΛΑ

Εκτύπωση – Βιβλιοδεσία
[βιβλιοτεχνία], www.vivliotechnia.gr

Εξώφυλλο:

Καστοριά, ναός Αγίων Αναργύρων, νάρθηκας, δυτικός τοίχος.

Η Πεντηκοστή, λεπτομέρεια: οι λαοί, οι φυλαί, οι γλώσσαι, τέλη του 12ου αιώνα

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

38ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

Αθήνα, 11-13 Μαΐου 2018

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ

Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο:
υλικά τεκμήρια και καλλιτεχνικές εκφάνσεις
της παρουσίας αλλόφυλων και αλλόθρησκων
στη βυζαντινή επικράτεια

Σάββατο, 12 Μαΐου 2018

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2018

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Head office: Byzantine and Christian Museum,

22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens

e-mail: chae1884@gmail.com · www.chae.gr

ISSN 2241-8695

The issues of Abstracts of previous annual Symposia on Byzantine

and post-Byzantine Archaeology and Art

[*Symposium of ChAE (Athens 1981-)*] are posted on line at:

<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Organizing Committee

SOPHIA KALOPISSI-VERTI

MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU

DIMITRIOS ATHANASOULIS

ANASTASSIOS ANTONARAS

GEORGIOS PALLIS

Art editing

SOTIRIS PAPADIMAS

Editing of English texts

NICHOLAS MELVANI

Secretarial support

IOANNA BALLA

Printing – Binding

[βιβλιοτεχνία], www.vivliotechnia.gr

Cover:

Kastoria, church of Sts Anargyroi, narthex, western wall.

The Pentecost, detail: Peoples, Tribes, Tongues, late 12th century

CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

SCIENTIFIC SOCIETY FOR THE STUDY OF BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART

38th Symposium on Byzantine
and post-Byzantine
Archaeology and Art

Athens, 11-13 May 2018

SPECIAL TOPIC

Seeking the place of the 'other' in Byzantium:
Material evidence and artistic manifestations
of the presence of other ethnic groups and religions
in the Byzantine Empire

Saturday, 12 May 2018

PROGRAMME AND ABSTRACTS
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS

BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM

ATHENS 2018

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
2015-2018

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Σοφία Καλοπίση-Βέρτη

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Δημήτριος Αθανασούλης

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου

ΤΑΜΙΑΣ

Μαρία Καζανάκη-Λάππα

ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ

Αγγελική Κατσιώτη

ΜΕΛΗ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Αναστάσιος Αντωνάρας

Όλγα Βάσση

Σταύρος Μαμαλούκος

Ιωάννα Μπίθα

Γεώργιος Πάλλης

Μιλτιάδης Πολυβίου

*Οργανωτική Επιτροπή
του 38ου Συμποσίου*

ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το καθιερωμένο ετήσιο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη διεξάγεται για τριακοστή όγδοη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, κατά το τριήμερο από 11 έως 13 Μαΐου 2018. Το φετινό, 38ο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας έχει ενταχθεί στις εκδηλώσεις του Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018.

Το ειδικό επιστημονικό θέμα του Συμποσίου που θα αναπτυχθεί το Σάββατο, 12 Μαΐου 2018, είναι: *Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο: υλικά τεκμήρια και καλλιτεχνικές εκφάνσεις της παρουσίας αλλόφυλων και αλλόθρησκων στη βυζαντινή επικράτεια*. Σε αυτό έχουν προγραμματιστεί να γίνουν τέσσερις εισηγήσεις. Η Παρασκευή, 11 Μαΐου 2018 και η Κυριακή 13 Μαΐου 2018 είναι αφιερωμένες σε τριάντα τρεις ελεύθερες ανακοινώσεις και δύο αναρτημένες πινακίδες.

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 11 Μαΐου 2018, αρχίζει με ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική της παλαιοχριστιανικής και πρωτοβυζαντινής περιόδου. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει ανακοινώσεις σχετικά με ανασκαφές και την αρχιτεκτονική της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η απογευματινή συνεδρία είναι αφιερωμένη στο πρώτο μέρος στη γλυπτική, στη ζωγραφική και στην εικονογραφία της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Το δεύτερο μέρος αναφέρεται στη ζωγραφική της ίδιας περιόδου.

Οι συνεδρίες του Σαββάτου, 12 Μαΐου 2018 είναι αφιερωμένες στο ειδικό θέμα. Εκτός από τις τέσσερις εισηγήσεις θα γίνουν και δεκαπέντε σχετικές ανακοινώσεις.

Οι συνεδρίες της Κυριακής, 13 Μαΐου 2018, περιλαμβάνουν ανακοινώσεις που αναφέρονται στους χρόνους μετά την Άλωση. Στην πρωινή συνεδρία παρουσιάζονται ανακοινώσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική, την ξυλογλυπτική και την κεντητική. Οι ανακοινώσεις του απογεύματος αναφέρονται στη ζωγραφική. Μετά το πέρας της πρωινής συνεδρίας θα γίνει παρουσίαση των αναρτημένων πινακίδων.

Στόχος όλων μας είναι, μετά το πέρας των σχετικών παρουσιάσεων, να προκληθούν γόνιμες συζητήσεις ανάμεσα στους ομιλητές και στο κοινό. Παρακαλούμε για τον λόγο αυτό τους συμμετέχοντες να τηρούν με σχολαστική ακρίβεια τον χρόνο παρουσίασης, σύμφωνα με το πρόγραμμα.

*Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί
το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, το οποίο ενισχύει το έργο
της, και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη φιλοξενία*

THE ADMINISTRATIVE BOARD
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
2015-2018

PRESIDENT

Sophia Kalopissi-Verti

VICE PRESIDENT

Dimitrios Athanasoulis

GENERAL SECRETARY

Maria Panayotidi-Kesisoglou

TREASURER

Maria Kazanaki-Lappa

SPECIAL SECRETARY

Angeliki Katsioti

MEMBERS – COUNCILORS

Anastassios Antonaras

Ioanna Bitha

Stavros Mamaloukos

Georgios Pallis

Miltiadis Polyviou

Olga Vassi

*Organizing Committee
of the 38th Symposium*

SOPHIA KALOPISSI-VERTI
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
DIMITRIOS ATHANASOULIS
ANASTASSIOS ANTONARAS
GEORGIOS PALLIS

PROLOGUE

The established annual Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art is being held for the thirty-eighth time by the Christian Archaeological Society during the three-day period from 11-13 May 2018. This year's 38th edition of the *Symposium of the Christian Archaeological Society* is included in the events of the European Year of Cultural Heritage 2018.

The Symposium's special scholarly topic this year is *Seeking the place of the 'other' in Byzantium: Material evidence and artistic manifestations of the presence of other ethnic groups and religions in the Byzantine Empire*. Four major papers on this subject have been scheduled. On Friday, 11 May 2018 and on Sunday, 13 May 2018, thirty three free communications and two posters will be presented.

Friday's morning session (May 11, 2018), starts with communications related to architecture and painting of the early Christian and early Byzantine period. The second part includes communications on excavations and architecture of the middle and late Byzantine periods. The first part of the afternoon session deals with sculpture, painting, and iconography of the middle and late Byzantine periods. The second part includes communications on painting of the same periods.

The sessions of Saturday, 12 May 2018, are dedicated to the special topic. Apart from the four major papers, there will also be fifteenth related communications.

The sessions of Sunday, 13 May 2018, include communications concerning the period after the Fall of Constantinople. Papers dealing with architecture woodcarving and embroidery will be presented in the morning session. The papers of the afternoon session deal with painting. After the end of the morning session there will be presentations of posters.

Our shared goal is to generate productive discussions between speakers and the audience at the conclusion of presentations; therefore, all participants are kindly requested to scrupulously observe the presentation time foreseen by the programme.

The Christian Archaeological Society thanks the Ministry of Culture and Sports, which supports its activities, and the Byzantine and Christian Museum for hosting the Symposium

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή, 11 Μαΐου 2018

Πρωινή Συνεδρία

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Πλάτων Πετρίδης και Απόστολος Μαντάς

- 9:00** Έναρξη του Συμποσίου
- 9:30** Χαράλαμπος Μπακιρτζής και Πέλλη Μάστορα, Ο κωνσταντίνειος σηκός του Αγίου Δημητρίου
- 9:45** Κωνσταντίνος Ράπτης και Ελευθερία Φαντίδου, Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία του πρωτοβυζαντινού ναού της Μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη
- 10:00** Νίκος Τσιβίκης, Πρώτες παρατηρήσεις σε κτήριο με χριστιανική χρήση του 4ου αιώνα μ.Χ. στη Μεσσήνη
- 10:15** Ρόζα Σκαφιδά, Παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα στο Αλιβέρι. Μία πρώτη προσέγγιση
- 10:30** Γεωργία Μοσχόβη, Χριστίνα Τσιγωνάκη, Δάφνη Χρονάκη, Gianluca Cantoro, Μαριάννα Κατηφόρη, Αγγελική Αλγυζάκη και Νίκος Μπετείνης, Όρος Οξιά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- 10:45** Ergün Lafli και Sami Pataci, Edesseean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- 11:00** Συζήτηση
- 11:30** Διάλειμμα

ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Αναστάσιος Αντωνάρας και Γεώργιος Πάλλης

- 12:00** **Ελένη Παπαβασιλείου και Άννα-Μαρία Κάσδαγλη**, Τριάντα χρόνια από την ανασκαφή στο Δεμιρλί της Ρόδου. Μία ανασύνθεση των δεδομένων
- 12:15** **Σωτήρης Βογιατζής**, Ο μνημειακός πυλώνας της Μονής Παναγίας Σκριπούς
- 12:30** **Ολυμπία Βικάντου, Νεοπτόλεμος Μιχαλίδης και Κατερίνα Χαμηλάκη**, Βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα στη θέση Παλαιομονάστηρο στην Κλόκοβα Αιτωλοακαρνανίας: από την ανασκαφή στην αναπαράσταση
- 12:45** **Κλήμης Ασλανίδης**, Βυζαντινοί ναοί των Βατικών
- 13:00** **Μαρία Τριχιά**, Επταπύργιο – Γεντί Κουλέ Θεσσαλονίκης. Προσέγγιση των οικοδομικών φάσεων του φρουρίου
- 13:15** **Γεώργιος Νίκας και Νεκτάριος Σκάγκος**, Το οχυρό της Ζαραφώνας στη Λακωνία
- 13:30** **Συζήτηση**
- 14:00** **Λήξη της Πρωινής Συνεδρίας**

Απογευματινή Συνεδρία

ΜΕΣΗ και ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Μελίνα Παϊσίδου και Όλγα Βάσση

- 15:30** **Σταύρος Γουλούλης**, Στο περιθώριο του Βυζαντίου: ο αρχιεπισκοπικός ναός του Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας
- 15:45** **Βασίλειος Κλωνάτος**, Ένας άγνωστος λιθοξόος ή μαρμαράριος του 12ου αιώνα: νέα ανάγνωση στην κτιτορική επιγραφή του καθολικού της μονής Λευκών στο Αυλωνάρι Ευβοίας

- 16:00** **Vladimir Božinović**, Some Observations on ‘Spolia’.
The exonarthex of Hilandar
- 16:15** **Jasmina Cirić**, Herakles knot in the architecture of late Byzantium
- 16:30** **Όλγα Καραγιώργου**, «Τα καινούρια (;) ρούχα του αυτοκράτορα»: εικονογραφικά παράδοξα στα *tondi* του Dumbarton Oaks και της Βενετίας
- 16:45** **Ιωάννης Βιταλιώτης**, Ελευθέριος ο Κουβικουλάριος: Αναδίφηση τεκμηρίων μνήμης και λήθης ενός μάρτυρος
- 17:00** **Συζήτηση**
- 17:30** **Διάλειμμα**

**ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Μαρία Καζανάκη-Λάππα
και Βασιλική Φωσκόλου

- 18:00** **Βαρβάρα Παπαδοπούλου**, Νέα στοιχεία για τις τοιχογραφίες της Βλαχέρνας της Άρτας: οι παραστάσεις του νότιου κλίτους
- 18:15** **Παναγιώτης Κατσαφάδος**, Ακολουθώντας τα ίχνη ενός άγνωστου ζωγράφου στη Μάνη των αρχών του 14ου αιώνα
- 18:30** **Απόστολος Μαντάς**, Η τιμωρία σε βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ώρα
- 18:45** **Θανάσης Μαΐλης**, Παρατηρήσεις για το τέμπλο και τις προσκυνηματικές εικόνες στη μεσοβυζαντινή Κρήτη
- 19:00** **Ιωάννης Τσιουρής**, Μία άγνωστη εικόνα του αγίου Νικολάου, έργο της παλαιολόγειας εποχής
- 19:15** **Μάρκος Γιαννούλης**, Η «γνωστή-άγνωστη» εικόνα του Γκέτινγκεν και οι κρητικές απεικονίσεις της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη
- 19:30** **Συζήτηση**
- 20:00** **Λήξη της Απογευματινής Συνεδρίας**

Σάββατο, 12 Μαΐου 2018

ΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο:
υλικά τεκμήρια και καλλιτεχνικές εκφάνσεις της παρουσίας
αλλόφυλων και αλλόθρησκων στη βυζαντινή επικράτεια**

Πρωινή Συνεδρία

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Αναστασία Τούρτα και Νικόλαος Γκιολές

- 9:00** **Ηλίας Αναγνωστάκης**, Ετερότητες στο Βυζάντιο: Παραδείγματα και διαπιστώσεις
- 9:30** **Δημήτρης Χατζηλαζάρου**, Η έννοια της σοφίας ως πεδίο σύνθεσης ελληνορωμαϊκών και ιουδαιοχριστιανικών παραδόσεων κατά την περίοδο της κωνσταντινείας δυναστείας
- 9:45** **Γιώργος Δεληγιαννάκης**, Θεοσεβείς, υψιστάριοι, ναυατιανοί και άλλες «αποκλίνουσες» ομάδες μεταξύ Ιουδαίων, Χριστιανών και Εθνικών: η κατασκευή του «άλλου» μετά τη Νίκαια (325)
- 10:00** **Άννα Λαμπροπούλου**, Οι εβραϊκές κοινότητες στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: προσεγγίσεις στην εικόνα του «άλλου»
- 10:15** **Άννα Τακούμη και Κυριακή Τασσογιαννοπούλου**, Οι «άλλοι» Εβραίοι στην βυζαντινή κοινωνία και τέχνη. Ανιχνεύοντας το αποτύπωμά τους στην Λακεδαίμονα
- 10:30** **Συζήτηση**
- 11:00** **Διάλειμμα**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος
και Νανώ Χατζηδάκη

- 11:30** **Κρίτων Χρυσοχοΐδης**, Ο αλλόφυλος στην βυζαντινή μοναστική κοινότητα, 11ος-15ος αιώνας
- 12:00** **Πλούταρχος Θεοχαρίδης**, Ο βυζαντινός πύργος της Μεταμορφώσεως στη Μονή Βατοπεδίου
- 12:15** **Ευάγγελος Παπαθανασίου**, Τι ζητά ο *καθολικός* των Αρμενίων Πέτρος Α΄ Getadardz στα βουνά της Δράμας;
- 12:30** **Διονύσιος Καλαντζής-Παπαδόπουλος**, Σταυροφόροι και Βυζαντινοί στη δυτική Στερεά Ελλάδα: η αρχαιολογική και τοπογραφική προσέγγιση ενός υστεροβυζαντινού συνόρου
- 12:45** **Ερρίκος Μανιώτης**, Τυπολογική ανάλυση των ξιφών στο βαραγγικό στράτευμα. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια
- 13:00** **Αναστάσιος Αντωνάρας**, *Ἐξ ὄνυχος τόν λέοντα*. Ένα κορίτσι αφρικανικών πεποιθήσεων, μία Σλάβα και τοξότες ανατολικής εκπαίδευσης στην περιοχή της Θεσσαλονίκης
- 13:15** **Αλεξία-Φωτεινή Σταμούλη**, Η παρουσία του «άλλου» στην υστεροβυζαντινή αγιολογία
- 13:30** **Συζήτηση**
- 14:00** **Λήξη της Πρωινής Συνεδρίας**

Απογευματινή Συνεδρία

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Αικατερίνη Δελλαπόρτα
και Δημήτριος Αθανασούλης

- 15:30** **Έλλη Γκαλά-Γεωργιά**, Φράγκικο νερό στη χώρα του Άη Δημήτρη: το τέταρτο υδραγωγείο της Θεσσαλονίκης και η προσπάθεια επανάχρησής του από τους Βενετούς
- 15:45** **Metin Kaya και Merve Kalafat**, Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art?

16:00	Zeki Boleken , ‘Another meaning’ of spolia. Spolia as a material of reciprocal influences: some examples and considerations on material from Asia Minor
16:15	Πασχάλης Ανδρούδης και Γεώργιος Ορφανίδης , Τέχνη και ιδεολογία στην αυλή του σελτζούκου σουλτάνου του Ρούμ (Rūm) Αλλαντίν Καϊκουμπάντ Α΄ (1219-1237). Μαρτυρίες για τη συμμετοχή ελλήνων αρχιτεκτόνων και τεχνιτών στα καλλιτεχνικά δρώμενα
16:45	Συζήτηση
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Όλγα Γκράτζιου και Ευγενία Χαλκιά	
17:00	Δημήτρης Αθανασούλης , Το Σλαβικό ζήτημα
17:30	Χρήστος Σταυράκος , Η αλβανική οικογένεια των Σπάτα: οι επιγραφικές μαρτυρίες
17:45	Βασιλική Φωσκόλου , Ο «άλλος» στον οπτικό πολιτισμό του Βυζαντίου. Εικαστικές αναπαραστάσεις της ετερότητας στη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή
18:15	Συζήτηση
18:45	Παρουσίαση του ΛΘ΄ τόμου του Δελτίου της ΧΑΕ (2018). Αφιέρωμα στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα
19:00	Απονομή βραβείου στη μνήμη Τίτου Παπαμαστοράκη Απονομή βραβείου στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη
19:15 21:00	Δεξίωση

Κυριακή, 13 Μαΐου 2018

Πρωινή Συνεδρία

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΑΡΧΙΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΚΕΝΤΗΤΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Στυλιανός Περγίκης και Σταύρος Μαμαλούκος

10:00 **Αφροδίτη Πασαλή**, Συμβολή στη μελέτη της στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων στη μεταβυζαντινή ναοδομία

10:15 **Πάρις Ευγενικός**, Η δραστηριότητα ενός τοπικού εργαστηρίου ξυλογλυπτικής στην ανατολική Θεσσαλία (τέλη 16ου-17ος αιώνας)

10:30 **Μιχάλης Λυκούνας**, Κεντημένος επιτάφιος από τις Μέτρες της Ανατολικής Θράκης

10:45 **Συζήτηση**

11:15 **Παρουσίαση αναρτημένων πινακίδων**

Ευανθία Ιωαννάτου, Ιωάννης Κίζης και Ελευθερία Τσακανίκα, Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα Κεφαλονιάς

Μερόπη Κατσαντώνη, Θεόδωρος Γκανέτσος και Αδαμαντία Παναγοπούλου, Εφαρμογή της φασματοσκοπίας Raman για την ταυτοποίηση των χρωστικών στις τοιχογραφίες της Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας

11:45 **Διάλειμμα**

12:00 **Ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας**

Εκθέσεις πεπραγμένων 2017-2018:

(α) του Διοικητικού Συμβουλίου και

(β) της Εξελεγκτικής Επιτροπής Οικονομικής Διαχείρισης

Αρχαιρεσίες

Εκλογή του νέου Διοικητικού Συμβουλίου για τα έτη 2018-2021

**ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ
ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου
και Μαρία Βασιλάκη

- 17:00** **Ιωάννης Χουλιάρης**, Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Μεταμόρφωση Κοζάνης
- 17:15** **Μαρία Τσιάπαλη**, Δυτικές επιδράσεις στη μνημειακή ζωγραφική του 17ου αιώνα στην Άρτα
- 17:30** **Στέλλα Frigerio-Zένιου**, Ένα *puzzle* στην μονή της Παναγίας Τροοδίτισσας στην Κύπρο
- 17:45** **Στυλιανός Περδίκης**, Η Φύγη του Χριστού στην Αίγυπτο σε κυπριακό φύλλο βημοθύρου
- 18:00** **Νάσα Παταπίου**, Η εικόνα της Ανάστασης του Χριστού και η δωρήτρια της Λουκρητία Lasse (Laxe). Αρχαιακές μαρτυρίες και αθησαύριστα στοιχεία
- 18:15** **Ιωάννα Σανδραβέλη**, Η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού: Χαλκογραφία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με δίγλωσση επιγραφή
- 18:30** **Συζήτηση**
- 19:15** **Λήξη του Συμποσίου**

PROGRAMME

Friday, 11 May 2018

Morning Session

EARLY CHRISTIAN and EARLY BYZANTINE PERIOD ARCHITECTURE, PAINTING

CHAIRS: Platon Petridis and Apostolos Mantas

- 9:00**   **Opening of the Symposium**
- 9:30**   **Charalampos Bakirtzis and Pelli Mastora**, The Constantinian nave of Saint Demetrios
- 9:45**   **Konstantinos Raptis and Eleftheria Fantidou**, Observations on the architecture and construction history of the early Byzantine church of the Monastery of Latomou in Thessaloniki
- 10:00**   **Nikos Tsivikis**, Preliminary observations on a building of Christian use of the 4th century AD in Messene
- 10:15**   **Rosa Skafida**, An early Christian basilica with annexes at Aliveri. A preliminary approach
- 10:30**   **Georgia Moschovi, Christina Tsigonaki, Dafni Chronaki, Gianluca Cantoro, Marianna Katifori, Angeliki Alygizaki and Nikos Beteinis**, Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- 10:45**   **Ergün Lafli and Sami Pataci**, Edesean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- 11:00**   **Discussion**
- 11:30**   **Break**

**MIDDLE and LATE BYZANTINE PERIOD
EXCAVATIONS, ARCHITECTURE**

CHAIRS: Anastassios Antonaras and Georgios Pallis

- 12:00** **Eleni Papavasileiou and Anna-Maria Kasdagli**, Thirty years since the excavation at Demirli in Rhodes. A reconstruction of the evidence
- 12:15** **Sotiris Voyadjis**, The monumental gate of the Monastery of the Virgin Skripou
- 12:30** **Olympia Vikatou, Neoptolemos Michailidis and Katerina Chamilaki**, A Byzantine monastic complex at Palaiomonastiro at Klokova in Aitolokarnania: from excavation to reconstruction
- 12:45** **Klimis Aslanidis**, Byzantine churches at Vatika
- 13:00** **Maria Trichia**, The Heptapyrgion – Yedi Kule (Seven-Towers) of Thessaloniki. An approach to the construction phases of the fortress
- 13:15** **Georgios Nikas and Nektarios Skagos**: The fortress of Zaraphona in Lakonia
- 13:30** **Discussion**
- 14:00** **End of Morning Session**

Afternoon Session

**MIDDLE and LATE-BYZANTINE PERIOD
SCULPTURE, PAINTING, ICONOGRAPHY**

CHAIRS: Melina Paissidou and Olga Vassi

- 15:30** **Stavros Gouloulis**, On the fringe of Byzantium: the archbishop's church of Saint Achilleios at Prespa
- 15:45** **Vasileios Klonatos**, An unknown stone-carver or marble carver (*marmararios*) of the 12th century: a new reading of the donor inscription of the katholikon of the monastery of Lefkes at Avlonari in Euboea

- 16:00** **Vladimir Božinović**, Some Observations on ‘spolia’. The exonarthex of Hilandar
- 16:15** **Jasmina Cirić**, Herakles knot in the architecture of late Byzantium
- 16:30** **Olga Karagiorgou**, ‘The emperor’s new (?) clothes’: iconographic paradoxes in the Dumbarton Oaks and Venice *tondi*
- 16:45** **Ioannis Vitaliotis**, Eleutherios the cubicularius. Digging into evidence of memory and oblivion concerning a martyr
- 17:00** **Discussion**
- 17:30** **Break**

**MIDDLE and LATE-BYZANTINE PERIOD
PAINTING**

CHAIRS: Maria Kazanaki-Lappa and Vassiliki Foskolou

- 18:00** **Varvara Papadopoulou**, New evidence on the wall-paintings of the Blacherna in Arta: the images of the south aisle
- 18:15** **Panagiotis Katsafados**, Following the traces of an unknown painter in the Mani in the early 14th century
- 18:30** **Apostolos Mantas**, Punishment in Byzantine marginal psalters
- 18:45** **Thanasis Mailis**, Observations on the templon and devotional icons in middle Byzantine Crete
- 19:00** **Ioannis Tsiouris**, An unknown icon of Saint Nicholas, a work of the Palaiologan period
- 19:15** **Markos Giannoulis**, The ‘known, but unknown’ icon of Göttingen and the Cretan depictions of the Dormition of the Virgin in late and post-Byzantine art
- 19:30** **Discussion**
- 20:00** **End of Afternoon Session**

Saturday, 12 May 2018

ONE-DAY CONFERENCE WITH THE TOPIC:
Seeking the place of the 'other' in Byzantium: Material evidence and artistic manifestations of the presence of other ethnic groups and religions in the Byzantine Empire

Morning Session

CHAIRS: Anastasia Tourta and Nikolaos Gkioles

- 9:00** **Ilias Anagnostakis**, Otherness in Byzantium: Examples and findings
- 9:30** **Dimitris Chatzilazarou**, The concept of Wisdom (Sophia) as a field of synthesis between Greco-Roman and Judeo-Christian traditions during the period of the Constantinian dynasty
- 9:45** **Giorgos Deligiannakis**, God-fearers (*theosebeis*), hypsistarians, nautians, and other 'deviating' groups among Jews, Christians, and Pagans: the construction of the 'other' after Nicaea (325)
- 10:00** **Anna Lambropoulou**, The Jewish communities in the Peloponnese during the early Byzantine period: approaches to the image of the 'other'
- 10:15** **Anna Takoumi and Kyriaki Tassogiannopoulou**, The 'other' Jews in Byzantine society and art. Tracing their imprint in Lakedaimon
- 10:30** **Discussion**
- 11:00** **Break**

CHAIRS: Panayotis L. Vocotopoulos and Nano Chatzidakis

- 11:30** **Kriton Chrysochoidis**, The foreigner in the Byzantine monastic community, 11th-15th century
- 12:00** **Ploutarchos Theocharidis**, The Byzantine tower of the Metamorphosis (Transfiguration) in the Monastery of Vatopedi
- 12:15** **Evangelos Papathanasiou**, What is the *Catholicos* of the Armenians Peter I Getadardz doing in the mountains of Drama?
- 12:30** **Dionysios Kalantzis-Papadopoulos**, Crusaders and Byzantines in Western Central Greece (*Sterea Ellada*): the archaeological and topographical approach to a late Byzantine border
- 12:45** **Errikos Maniotis**, Typological analysis of swords in the Varangian army
- 13:00** **Anastassios Antonaras**, *Ἐξ ὄνουχος τὸν λέοντα*. A girl with African beliefs, a Slavic woman, and archers of eastern training in the region of Thessaloniki
- 13:15** **Alexia-Foteini Stamouli**, The presence of the ‘other’ in late Byzantine hagiography
- 13:30** **Discussion**
- 14:00** **End of Morning Session**

Afternoon Session

CHAIRS: Aikaterini Dellaporta and Dimitrios Athanasoulis

- 15:30** **Elli Gala-Georgila**, Frankish water in the land of Saint Demetrios: the fourth aqueduct of Thessaloniki and the Venetian attempt to re-use it
- 15:45** **Metin Kaya and Merve Kalafat**, Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art ?

- 16:00** | **Zeki Boleken**, ‘Another meaning’ of spolia. Spolia as a material of reciprocal influences: some examples and considerations on material from Asia Minor
- 16:15** | **Paschalis Androudis and Georgios Orfanidis**, Art and Ideology in the court of the Seljuk Sultan of Rum Alaeddin Kaykubad I (1219-1237). Testimonies about the participation of Greek architects and artisans in its artistic activity
- 16:30** | **Discussion**

CHAIRS: Olga Gratziou and Eugenia Chalkia

- 10:00** | **Dimitris Athanasoulis**, The Slavic Issue
- 17:30** | **Christos Stavrakos**, The Albanian family of Spata: the epigraphic evidence
- 17:45** | **Vassiliki Foskolou**, The ‘other’ in the visual culture of Byzantium. Representations of otherness in the middle and late Byzantine period
- 18:15** | **Discussion**

18:45 | **Presentation of the 39th volume of the *Deltion of the ChAE*, dedicated in the memory of Charalambos Bouras**

19:00 | **Announcement of Prize awarded in the memory of Titos Papamastorakis**
Announcement of Prize awarded in the memory of Nikolaos V. Drandakis

19:15-21:00 | **Reception**

Sunday, 13 May 2018

Morning Session

**THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
ARCHITECTURE, WOOD-CARVING, EMBROIDERY**

Chairs: Stylianos Perdikis and Stavros Mamaloukos

10:00 **Afroditi Passali**, A contribution to the study of the supporting of compressed domes in middle Byzantine church architecture

10:15 **Paris Evgenikos**, The activity of a local woodcarving workshop in Eastern Thessaly (late 16th-17th century)

10:30 **Michalis Lychounas**, An embroidered Epitaphios from Metres in Eastern Thrace

10:45 **Discussion**

11:15 **Presentation of posters**

Evanthia Ioannatou, Ioannis Kizis and Eleftheria Tsakanika, The church of Saint Spyridon in Kefhalonia

Meropi Katsantoni, Theodoros Ganetsos and Adamantia Panagopoulou, Implementation of Raman spectroscopy for the identification of pigments in the frescoes of the old Monastery of the Taxiarches at Aigialeia

11:45 **Discussion**

12:00 **Annual General Meeting of the members
of the Christian Archaeological Society**

Activity Reports 2017-2018:

(a) Board activities, and

(b) Activities of the Auditing Committee of Financial Management

Elections:

Election of the new Board for the period 2018-2021

Afternoon Session

**THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPLE
PAINTING,**

CHAIRS: Maria Constantoudaki-Kitromilidou
and Maria Vassilaki

- 17:00** **Ioannis Chouliaras**, The wall-paintings of the church of Saint Demetrios at Metamorphosis in Kozani
- 17:15** **Maria Tsiapali**, Western influences on the monumental painting of the 17th century in Arta
- 17:30** **Stella Frigerio-Zeniou**, *A puzzle* in the Monastery of the Virgin Trooditissa in Cyprus
- 17:45** **Stylios Perdikis**, The Flight of Christ into Egypt on a Cypriot bema door
- 18:00** **Nasa Patapiou**, The icon of the Resurrection of Christ and its donor Lukretia Laxe. Archival evidence and unrecorded material
- 18:15** **Ioanna Sandraveli**, An engraving in the Byzantine and Christian Museum with a bilingual inscription
- 18:30** **Discussion**
- 19:00** **End of the Symposium**

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / ABSTRACTS

ΤΟ ΣΛΑΒΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η παρουσία των Σλάβων εν Ελλάδι απασχόλησε την έρευνα περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περίπτωση αναζήτησης του «άλλου» στο Βυζάντιο, και όχι αδικαιολόγητα. Η εγκατάσταση των Σλάβων στην Βαλκανική εκτός από την μαρτυρία των γραπτών πηγών, τεκμαίρεται και μέσα από τα υλικά κατάλοιπα: το παγανιστικό έθιμο της καύσης των νεκρών και των ταφικών πρακτικών τους επέτρεψε την ασφαλή ταύτιση τεφροδόχων αγγείων και άλλων στοιχείων του υλικού πολιτισμού με μια συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Συνεπώς, η σλαβική παρουσία συγκροτεί προνομιακό πεδίο για την ανίχνευση της ετερότητας και μέσα από απτά αρχαιολογικά δεδομένα. Εν τω μεταξύ, σε ένα άλλο επίπεδο, η εμπλοκή της σλαβικής παρουσίας στην (ανα)συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων κατά τον 19ο αιώνα, φόρτισε και πολιτικά τον επιστημονικό διάλογο για το σλαβικό ζήτημα.

Οι πρόσφατες έρευνες στην Πελοπόννησο και κυρίως οι ανασκαφές των σλαβικών κοιμητηρίων στην Αρκαδία προσφέρουν νέα δεδομένα, τα οποία επιτρέπουν την αναμνηλάφιση του σλαβικού ζητήματος.

Παρεπόμενο της κρίσης που βιώνει η αυτοκρατορία από τα τέλη του 6ου αιώνα, καθώς και δυσμενών δημογραφικών εξελίξεων, Σλάβοι εγκαθίστανται, από τα μέσα του 7ου αιώνα, μαζικά όχι μόνο στην Βαλκανική αλλά και νοτιότερα πλέον στην ελλαδική χερσόνησο φτάνοντας μέχρι την Πελοπόννησο. Οι θέσεις των κοιμητηρίων των σλαβικών κοινοτήτων της Μάκρης και της Ασέας Αρκαδίας επιβεβαιώνουν ότι οι επήλυδες, ως γεωργοί, καταλαμβάνουν αγροτικές περιοχές με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αν και ξυλόπηκτες οικιστικές εγκαταστάσεις δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, φαίνεται ότι οι Σλάβοι γρήγορα προσαρμόστηκαν στα δεδομένα του τόπου, ξαναχρησιμοποιώντας εγκαταλελειμμένους οικισμούς, όπως το Παλλάντιο. Ο γηγενής πληθυσμός περιορίζεται στα παράλια και κυρίως στις μεγάλες πόλεις της αρχαιότητας που μεταμορφώνονται σε κάστρα: Κόρινθος, Πάτρα, Άργος. Μέσα από αυτά τα κέντρα ασκείται η βυζαντινή εξουσία, αν και φαίνεται ότι η αυτοκρατορική βαλκανική επικράτεια είναι αυτή την περίοδο πορώδης. Στην Πελοπόννησο, η παραγωγή των χειροποίητων τεφροδόχων αγγείων ακολουθεί τις εξελίξεις, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς την τεχνολογία, με τα μεγάλα σλαβικά κέντρα της βόρειας Βαλκανικής

και στην κεντρικής Ευρώπης. Αντίστοιχα είναι τα συμπεράσματα από την συγκριτική μελέτη άλλων στοιχείων των Σλάβων της Πελοποννήσου, όπως κοσμήματα και άλλα τέχνηρα από τις τεφροταφές. Τα δεδομένα αυτά υποδεικνύουν ότι η διείσδυση των Σλάβων στην Πελοπόννησο έγινε κατά κύματα και σε βάθος σχεδόν δύο αιώνων. Αντίστοιχο υλικό προδίδει ταυτόχρονες εμπορικές σχέσεις με τα βυζαντινά κέντρα της Πελοποννήσου. Όταν στα τέλη του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα η αυτοκρατορία παρεμβαίνει στα πράγματα της Πελοποννήσου και αποκαθιστά πλήρως την βυζαντινή κυριαρχία, αναστέλλεται η σλαβική διείσδυση και η ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων με τον εκσλαβισμό της ελλαδικής χερσονήσου κατά το πρότυπο της βόρειας Βαλκανικής.

Η Κωνσταντινούπολη εφαρμόζει ένα σχέδιο πολιτικού ελέγχου και πολιτισμικής αφομοίωσης του σλαβικού στοιχείου, το οποίο στην Πελοπόννησο διήρκεσε αιώνες. Σε αυτή την πολιτική, στην οποία εντάσσονται εμβληματικές μορφές, όπως ο όσιος Νίκων ο Μετανοείτε, ιδρύονται ή ανασυστήνονται οχυρωμένα οικιστικά κέντρα καθώς και ένα πυκνό δίκτυο χριστιανικών ναών στα εδάφη των σλαβικών κοινοτήτων.

Η έρευνα στην Αρκαδία αποκάλυψε όλα τα στάδια αυτής της σύνθετης διαδικασίας, που εντοπίζεται στην παράθεση τεφροταφών και χριστιανικών ταφών με ταυτόσημο περιεχόμενο και καταλήγει στην πλήρη αφομοίωση με βάση τα υλικά τεκμήρια, η οποία ήταν επιτυχημένη, αφού οδήγησε στον εκχριστιανισμό και την «γραϊκωσιν», τον «εξελληνισμό» δηλαδή των Σλάβων της ελλαδικής χερσονήσου.

ΕΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Ο «άλλος» σε μια πολυεθνική και πολυπολιτισμική κοινωνία όπως αυτή του Βυζαντίου έχει από παλιά αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού, έρευνας και μελέτης, ειδικά για την διαδικασία και τους μηχανισμούς αφομοίωσής του. Συνήθως και ορθώς ως κυρίαρχη θεωρείται η ετερότητα των αλλότριων από την κυρίαρχη ρωμαϊκή/βυζαντινή ταυτότητα εθνικών και θρησκευτικών πληθυσμών, διάσπαρτων ή συμπαγών στην βυζαντινή πρωτεύουσα και στις επαρχίες. Για τις ετερότητες αυτές υπήρξαν ρυθμίσεις και ειδικοί μηχανισμοί ένταξής τους (στον στρατό, στην διοίκηση), ενώ ανά εποχές εφαρμόστηκαν ακραία μέτρα καταστολής, διώξεις και μαζικές μετακινήσεις. Ειδικά για τις θρησκευτικές ετερότητες, από την πλευρά της εκκλησίας και του κράτους εφαρμόζονταν ειδικές κατασταλτικές ρυθμίσεις για τον περιορισμό της παρουσίας και της δραστηριοποίησης αυτών των «άλλων» που εκτός από μουσουλμάνοι, Εβραίοι, Αρμένιοι, Λατίνοι θα μπορούσε να είναι ομόφυλοι και ομόγλωσσοι αιρετικοί ή ετερόδοξοι. Υπάρχει, επίσης μια σημαντικότερη παρουσία «άλλων» που δεν έχει αντιμετωπισθεί επαρκώς ως ετερότητα από την έρευνα: ο κάθε βυζαντινός επαρχιώτης θα μπορούσε να είναι ομόφυλοι και ομόγλωσσοι αιρετικοί ή ετερόδοξοι. Υπάρχει, επίσης μια σημαντικότερη παρουσία «άλλων» που δεν έχει αντιμετωπισθεί επαρκώς ως ετερότητα από την έρευνα: ο κάθε βυζαντινός επαρχιώτης θα μπορούσε να καταστεί και να θεωρηθεί ως ακραία διαφορετικός, τουλάχιστον από τις διάφορες ελίτ κυρίως της πρωτεύουσας. Οι πηγές συχνά αναφέρονται σε ισαυρική, συριακή, «σκυθική»-σλαβική, ελλαδική, παφλαγονική, αραβική, εβραϊκή, χαζαρική, αρμενική βογομιλική, λατινική, νορμανδική, σελτζουκική ή σταυροφορική ιδιαιτερότητα και κατά συνέπεια ετερότητα.

Στην εισήγησή μας, η οποία θα προσπαθήσει να παρακολουθήσει την ειδική θεματική και προβληματική του Συμποσίου και εν τέλει να εγγραφεί σε αυτήν, (δηλαδή να επισκοπήσει συνοπτικά τις μελέτες για τα υλικά τεκμήρια και τις καλλιτεχνικές εκφάνσεις της παρουσίας αλλοφύλων και αλλοθρήσκων στη βυζαντινή επικράτεια), θα παρουσιαστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα ετεροτήτων και θα διατυπωθούν εν κατακλείδι κάποιες διαπιστώσεις. Θα επικεντρωθεί σε παραδείγματα κυρίως του ελλαδικού χώρου και μάλιστα κατά την μεσοβυζαντινή εποχή και θα ανιχνεύσει τις ελλαδικές ετερότητες που ρητά αναφέρουν οι Βυζαντινοί ή αυτές που η σύγχρονη έρευνα προτείνει με βάση ευρήματα και ερμηνείες τεκμηρίων.

Παρά τις συγκερασμένες και επιφυλακτικές προσεγγίσεις των τελευταίων χρόνων, η συνεχιζόμενη απόδοση κάποιων ευρημάτων αποκλειστικά σε μια εθνοτική ομάδα ή θρησκευτική κοινότητα αλλότρια της κυρίαρχης ενέχει πάντα πολλούς κινδύνους. Ειδικά ευρήματα (κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, κοσμήματα, τρόποι κατοίκησης και ταφές) ή ονόματα, επώνυμα και τοπωνύμια, μπορεί να αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις ετερότητας σε συγκεκριμένο χώρο, όπου από πολύ παλιά ή σχετικά προσφάτως είχαν εγκατασταθεί οι υπό ταυτοποίηση ή και ταυτοποιημένοι «άλλοι». Η σαφής, πάντως, χρονολόγηση των ευρημάτων είναι πολύ σημαντικό προαπαιτούμενο για την απόδοση ταυτότητας και την συναγωγή των όποιων συμπερασμάτων, γιατί δεν αποκλείεται ορισμένα τεκμήρια να μην αποτελούν τελικά παρά μια απλή συνήθεια, ένα έθος εκβυζαντινισμένου πληθυσμού (προφανώς εξαιρούνται τα αναμφισβήτητα αλλότρια ήθη, όπως καύσεις νεκρών κλπ.). Τούτο σημαίνει ότι πολλά ευρήματα μπορεί να μην παραπέμπουν πλέον σε καμία ετερότητα, πέραν πιθανώς του αλλόγλωσσου, και να μη σχετίζονται με παρουσία αλλόθρησκων, όταν έχει επέλθει πολλά χρόνια ή αιώνες πριν αναγκαστικά ή εθελούσια προσχώρηση, ένταξη και αφομοίωση στο κυρίαρχο βυζαντινό κοινωνικό μοντέλο. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί και για μια ειδική κατηγορία γλωσσικών επιδράσεων (που λογίζονται ως δάνεια ονοματοδότησης στοιχείων καθημερινού βίου) και που θεωρείται ότι αποτελούν τεκμήρια παρουσίας αλλογενών πληθυσμών εγκαταστημένων στην βυζαντινή επικράτεια. Οι επιδράσεις, όμως, αυτές που ανιχνεύονται στην ενδυματολογική, διατροφική, αγροτοποιομενική και στρατιωτική καθημερινότητα των Βυζαντινών, καθώς υιοθετούνται ευρέως καταλήγουν να είναι διαχρονικές, συνεπώς, πέραν από την προέλευσή τους, δύσκολα δηλώνουν την παρουσία «άλλου» κατά την εκάστοτε αναφορά τους από τις πηγές. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις πρέπει να γίνεται σαφής διάκριση των ξένων, εκτός αυτοκρατορίας, εισαγόμενων αντικειμένων ή προερχόμενων καλλιτεχνικών επιδράσεων που τελικά δεν συνιστούν ετερότητα ούτε μαρτυρούν, χωρίς τούτο να αποκλείεται, παρουσία «άλλου» (τεχνίτες, εργαστήρια).

Διαπιστώνεται, συνεπώς, μια πολυπλοκότητα τόσο στον ορισμό της ετερότητας όσο και στους μηχανισμούς διαχείρισης και ένταξης του «άλλου» στην βυζαντινή εξουσία. Τα θεωρούμενα ως τεκμήρια της παρουσίας του «άλλου» είναι ανάλογα με την περίπτωση ευδιάκριτα ή προβληματικά μέσα στην μακρά διάρκεια και ενδέχεται πολλά να αποτελούν ως επι μακρόν υιοθετημένα απλώς βυζαντινά.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ
ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΛΗ
ΤΟΥ ΣΕΛΤΖΟΥΚΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΜ (RŪM)
ΑΛΛΑΝΤΙΝ ΚΑΪΚΟΥΜΠΑΝΤ Α΄ (1219-1237).

ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΤΩΝ ΣΤΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΤΗΣ ΔΡΩΜΕΝΑ

Το έτος 1219 σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας περιόδου πολιτικής ισχύος και καλλιτεχνικής ακμής για το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ρουμ (Rūm), καθώς στον θρόνο ανέρχεται ο φιλόδοξος και καινοτόμος σουλτάνος Αλλαντίν Καϊκούμπαντ Α΄ ('Alā' al-Dīn Kay-Qubād A', 1219-1237).

Ο Καϊκούμπαντ Α΄ υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους ηγεμόνες του σουλτανάτου του Ρουμ. Οι πολεμικές επιτυχίες του ενάντια στις ελληνικές αυτοκρατορίες της Νίκαιας και της Τραπεζούντας εδραίωσαν τη κυριαρχία του σουλτανάτου στη Μικρά Ασία και την πρόσβασή του στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Ένα πυκνό δίκτυο δρόμων και η ίδρυση βασιλικών (*Sultan Han*) και άλλων μικρότερων караβάν-σεραγιών κατά μήκος τους, έδωσαν μεγάλη ώθηση στο εμπόριο και στις μετακινήσεις και μετέτρεψαν την επικράτεια σε μια ασφαλή για τις μετακινήσεις ανθρώπων και εμπορευμάτων περιοχή. Ο σουλτάνος και οι εμίρηδες του υπήρξαν μεγάλοι χορηγοί οικοδομικών προγραμμάτων και μεμονωμένων κτιρίων στρατιωτικού, θρησκευτικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα (μεντρεσέδες, νοσοκομεία, πτωχοκομεία, κ.ά.), τόσο στην πρωτεύουσα Ικόνιο (Konya), όσο και στις άλλες σημαντικές πόλεις και κάστρα της σελτζουκικής επικράτειας. Από τα πολλά παλάτια και σουλτανικά κιάσκια (επαρχιακά «κυνηγετικά» περίπτερα) ελάχιστα σώζονται σήμερα σε καλή κατάσταση (πύργος στο παλάτι του Ικονίου, παλάτι στο κάστρο της Alanya, παλάτι Keykubadiye στην Καισάρεια, μικρό και μεγάλο παλάτι Kubadabad στη λίμνη Beyşehir), ενώ στα χρόνια του μετατράπηκε σε παλάτι, με την προσθήκη των αναγκαίων χώρων κατοικίας, το ρωμαϊκό θέατρο της Ασπένδου. Το εσωτερικό των παλατιών αυτών κοσμούνταν με πολύχρωμα εφυαλωμένα (κυρίως σταυρόσχημα) πλακίδια υψηλής καλλιτεχνικής και αισθητικής αξίας, με παραστάσεις από το ζωικό και φυτικό βασίλειο.

Λόγω της μεγάλης οικοδομικής και κοινωνικής δραστηριότητας που

ανέπτυξε, της γενναιοδωρίας, της καλλιέργειας και της μόρφωσής του, ο Καϊκουμπάντ Α΄ ήταν ιδιαίτερα αγαπητός, όχι μόνο στους μουσουλμάνους, αλλά και στους έλληνες κατοίκους της επικράτειάς του. Τα μεγαλόπνοα έργα της εποχής του εξακολούθησαν να σφραγίζουν τη ζωή του σουλτανάτου και στις επόμενες δεκαετίες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ο Καϊκουμπάντ Α΄, εκμεταλλευόμενος την απουσία της βυζαντινής ισχύος –όπως άρχισε να αποτυπώνεται στον χώρο της Ανατολίας μετά το 1204– προσπάθησε εσκεμμένα να συνδέσει την παρουσία των Σελτζούκων με το ένδοξο παρελθόν της περιοχής. Στόχος της πολιτικής ιδεολογίας του ήταν να αναδείξει τον εαυτό του ως «νόμιμο» και «απόλυτο» μονάρχη της χώρας των Ρωμαίων (diyār al-Rūm). Στην πρωτεύουσα Ικόνιο αρχαία και βυζαντινά ανάγλυφα κοσμούσαν τους πύργους των τειχών, αλλά και τη βάση του πύργου του παλατιού του. Επιγραφές και γραπτές πηγές μας πληροφορούν για χριστιανούς και εξισλαμισμένους έλληνες αρχιτέκτονες και τεχνίτες που έκτισαν σημαντικά караβάν-σεράγια και άλλα μνημεία της εποχής του. Ένα άλλο πλήθος ελλήνων λογίων, επιστημόνων και τεχνιτών ζούσε και εργάζονταν στη σελτζουκική αυλή κάτω από την προστασία του Καϊκουμπάντ Α΄ και της οικογένειάς του, πολλά μέλη της οποίας είχαν χριστιανική καταγωγή.

**ΕΞ ΟΝΥΧΟΣ ΤΟΝ ΛΕΟΝΤΑ.
ΕΝΑ ΚΟΡΙΤΣΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ,
ΜΙΑ ΣΛΑΒΑ ΚΑΙ ΤΟΞΟΤΕΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Η ανακοίνωση ιχνηλατεί την παρουσία ξένων στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη και τη γύρω περιοχή μέσα από μια σειρά κοσμημάτων. Επιλέχθηκαν τρεις περιπτώσεις, μίας μικρής αφρικανικών πεποιθήσεων που έζησε στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αιώνα, μίας Σλάβας του τέλους του 8ου αιώνα και μιας ομάδας τοξοτών με ανακλαστικό τόξο του 14ου-15ου αιώνα.

Στην πρώτη περίπτωση το κοριτσάκι, που εντοπίστηκε σε απλό λακκοειδή τάφο της ανατολικής νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης, φορούσε γύρω από τον λαιμό του δύο περιάπτα: ένα ξύλινο, πιθανώς εβένινο, σε σχήμα πεπιεσμένης ανδρικής κεφαλής με έντονα αφρικανικά χαρακτηριστικά και ένα ακόμη από κεχριμπάρι που απέδιδε προτομή αιλουροειδούς. Τα ευρήματα είναι ιδιαίτερα σπάνια για τον μεσογειακό χώρο, ενώ τέχνηρα αυτής της παλαιότητας δεν είναι γνωστά στις αφρικανικές σπουδές, τουλάχιστον μεταξύ των δημοσιευμένων συλλογών δυτικών μουσείων.

Στη δεύτερη περίπτωση η παρουσία της Σλάβας συνάγεται από μία ιδιαίτερη χάντρα που εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές στο κάστρο της Ρεντίνας των μακεδονικών Τεμπών. Η μπλε, οφθαλμωτή χάντρα είναι σχετικά μεγάλου μεγέθους και χρονολογείται μεταξύ του δεύτερου μισού του 8ου και του πρώτου μισού του 9ου αιώνα. Αποτελεί χαρακτηριστικό κόσμημα των σλαβικών φύλων και όμοιες έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Βόλγα, στη βορειοδυτική Γερμανία, αλλά και στην Ελλάδα, σε Θήβα, Αρκαδία και Ηλεία.

Η τρίτη ομάδα πιθανών ξένων χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερο τύπο ανδρικού, «χρηστικού» κοσμήματος, τα δαχτυλίδια των τοξοτών. Έχουν εντοπιστεί ένα χάλκινο και τέσσερα οστέινα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη και τη Ρεντίνα. Πρόκειται για έναν τύπο δαχτυλιδιού που αρχικά ως αποκλειστικό σκοπό είχε να προστατεύει τον αντίχειρα τη στιγμή που απελευθερώνόταν η χορδή του ανακλαστικού τόξου, το οποίο είχε πολύ μεγαλύτερη ορμή από το απλό. Είναι γνωστό ότι τέτοια χρησιμοποιούσαν οι ανατολικοί λαοί για την προστασία των δαχτύλων των τοξοτών από την

έντονη τριβή τη στιγμή της απελευθέρωσης της χορδής του τόξου. Αυτά αρχικά ήταν απλά ταινιωτά δαχτυλίδια, συμμετρικής μορφής. Τα ασύμμετρα, με επίπεδη τριγωνική σφενδόνη όπως τα μακεδονικά παραδείγματα, μετάλλινα αλλά και οστέινα, εμφανίζονται σε διάφορες θέσεις στη Βαλκανική αλλά και στη Μικρά Ασία και η παρουσία τους συνδέεται με την επέκταση της χρήσης του ανακλαστικού τόξου, που γενικευμένα χρησιμοποιούσαν, τουλάχιστον κατ' αρχάς, ανατολικής προέλευσης ή εκπαίδευσης πολεμιστές.

BYZANTINOI ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΒΑΤΙΚΩΝ

Στις ορεινές περιοχές γύρω από την πεδιάδα των Βατίκων διατηρείται μεγάλος αριθμός γνωστών και αγνώστων ναών, οι οποίοι χρονολογούνται στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής κυριαρχίας. Η συγκριτική μελέτη της βυζαντινής ναοδομίας της περιοχής αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες πτυχές της οικοδομικής δραστηριότητας στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο.

Η πλειονότητα των εξεταζόμενων ναών είναι μονόχωροι, θολοσκεπείς, μικρών διαστάσεων. Η καμάρα τους ενισχύεται ορισμένες φορές από σφενδόνιο που βαίνει σε παραστάδες. Ενίοτε στις μακρές πλευρές διαμορφώνονται τυφλά αψιδώματα. Στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην παραλλαγή του απλού τετραστύλου, ανήκουν μόνον η Παντάνασσα της Γερουμάνας και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Βελανίδια. Ένας ανώνυμος ερειπωμένος ναός έξω από το κάστρο των Βατίκων ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου.

Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των ναών παρουσιάζουν ομοιομορφία και φανερώνουν ότι κτίστηκαν σε μια σχετικώς μικρή χρονική περίοδο από τοπικά συνεργεία. Οι μικροί ναοί των Βατίκων είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και πυκνή παρεμβολή πλίνθων με άφθονο ασβεστοκονίαμα, που καλύπτει μεγάλο μέρος των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων και φέρει χαρακτηριστικά σημάδια από μυστρί. Οι θόλοι και τα τόξα κατασκευάζονται με λαξευτό μαλακό πωρόλιθο, υλικό άμεσα διαθέσιμο στην περιοχή. Οι αψίδες είναι ημικυκλικές. Τα ανοίγματα διαμορφώνονται με πόρινα λαξευτά πλαίσια. Τα πλαίσια των θυρών, οι παραστάδες των οποίων διαμορφώνονται με λίθους τοποθετημένους εναλλάξ κατακορύφως και οριζοντίως, περιβάλλονται συχνά από σειρά πλίνθων, κατά τη συνήθη πρακτική της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από ασβεστοκονίαμα. Οι όψεις των ναών είναι αδιάθρηπτες, με σπανίως ελάχιστα στοιχεία διακόσμου. Χαρακτηριστική είναι η απουσία μαρμάρου, έστω και σε δεύτερη χρήση. Τα τέμπλα είναι κτιστά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τέμπλα τεσσάρων ναών, στα οποία γίνεται χρήση πλαισίων και κοσμητών από λαξευτό πωρόλιθο, με μορφές που προέρχονται από τη γοθτική αρχιτεκτονική.

Ο γενικός μορφολογικός χαρακτήρας των ναών φανερώνει την έλλειψη υψηλών προθέσεων και δυνατοτήτων των κτητόρων αλλά και τη δράση συνεργείων που δεν είναι εξοικειωμένα με τις μορφές των αξιολογότερων παραδειγμάτων της ναοδομίας του Δεσποτάτου του Μυστρά, ενώ παράλληλα χρησιμοποιούν ένα αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο που είναι κοινό και στην κοσμική αρχιτεκτονική της εποχής τους, αρκετά δείγματα της οποίας διατηρούνται στην περιοχή. Εντελώς απύσχα δείχνει να είναι και η οποιαδήποτε πρόθεση ιδεολογικής φόρτισης της αρχιτεκτονικής των μικρών ναών, όπως παρατηρείται σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου κατά την ίδια εποχή. Η Παντάνασσα της Γερουμάνας, κτισμένη στο τέλος της περιόδου, με τη χρήση μορφών και μεθόδων δανεισμένων από το αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο των καλύτερων παραδειγμάτων των ναών του Δεσποτάτου ή εμπνευσμένων από το μεσοβυζαντινό παρελθόν, αποτελεί εξαίρεση. Ωστόσο, η εξέταση της κατασκευής και επιμέρους μορφών του ναού φανερώνει ότι εντάσσεται στην παραγωγή των τοπικών συνεργείων, αποτελώντας το αξιολογότερο παράδειγμα μιας διακεκριμένης ενότητας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Η εργασία αυτή αποτελεί μέρος υπό εξέλιξη μεταδιδακτορικής έρευνας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, με αντικείμενο την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική στην χερσόνησο του Μαλέα, με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτείται από την Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» με άξονες προτεραιότητας 6,8,9 και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ και το Ελληνικό Δημόσιο.

**ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Ο ΚΟΥΒΙΚΟΥΛΑΡΙΟΣ:
ΑΝΑΔΙΦΗΣΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ ΜΝΗΜΗΣ
ΚΑΙ ΛΗΘΗΣ ΕΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΟΣ**

Σύμφωνα με υπόμνημα του *Συναξαρίου* της Κωνσταντινουπόλεως (10ος αιώνας) για την 4η Αυγούστου, ο άγιος Ελευθέριος ο Κουβικουλάριος, χριστιανός ευνούχος από το Βυζάντιο και *ὄκειωμένος τῷ βασιλεῖ Μαξιμιανῶ*, μαρτύρησε διά ξίφους στο ιδιωτικό του ησυχαστήριο, κοντά στον Σαγγάριο. Εκτενέστερο αγιολογικό κείμενο, προφανώς πανηγυρικός λόγος, έχει δημοσιευθεί στα *Acta Sanctorum Augusti* (τ. 1, σ. 322-324).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, τόσο στην αγιολογία όσο και στη λατρεία, διακρίνεται ο Ελευθέριος ο Κουβικουλάριος (4 Αυγούστου) από τον δημοφιλή ομώνυμό του άγιο, επίσκοπο Ιλλυρικού και μάρτυρα (15 Δεκεμβρίου). Η ξεχωριστή λατρευτική τιμή του πρώτου υφίσταται μέχρι τον 13ο αιώνα, τουλάχιστον, όταν μαρτυρείται πανήγυρις προς τιμήν του στην Ταρσία, στην ανατολική όχθη του Σαγγαρίου, στις 4 Αυγούστου. Την ίδια εποχή, ο Δαβίδ Κομνηνός (†1212), ηγεμόνας του δυτικού Πόντου, εκδίδει σφραγίδα με απεικόνιση του αγίου Ελευθερίου [Συλλογή Dumbarton Oaks, BZS.1951.31.5.3, δημοσίευση από τον V. Laurent, *Ἀρχεῖον Πόντου* 19 (1954), σ. 151-160]. Η εικονογραφία και η έμμετρη επιγραφή της σφραγίδας (*Ελευθέριος προσκυροῖ Θεοῦ θύτης*) παραπέμπουν σαφώς στον ιερομάρτυρα. Ωστόσο, ο A. Bryer [*Ἀρχεῖον Ἀρχεῖον Πόντου* 42 (1988-1989), σ. 161-188], κλίνει υπέρ της ταύτισης του αγίου της σφραγίδας με τον Ελευθέριο τον εν Ταρσία, αν και επισημαίνει την απουσία εικονογραφικών μαρτυριών.

Λίγα χρόνια αργότερα δημοσιεύθηκε μολυδόβουλλο του Λέοντος *κουβικλησίου*, διοικητή Σινώπης και Ιωνοπόλεως, με απεικόνιση του αγίου Ελευθερίου (11ος αιώνας, Συλλογή Dumbarton Oaks, BZS.1951.31.5.1994), χωρίς να δοθεί προσοχή στο ότι εδώ ο άγιος ιστορείται αγένειος, με ενδύματα λαϊκού και κρατώντας τον σταυρό του μάρτυρος. Η ιδιαίτερη αξία της σφραγίδας έγκειται στο ότι διασώζει τη μοναδική γνωστή απεικόνιση του Ελευθερίου του Κουβικουλαρίου, με τον οποίο το εικονιζόμενο πρόσωπο ασφαλώς ταυτίζεται. Κατά δεύτερο λόγο, αποδεικνύεται ότι μέχρι τον 11ο αιώνα, τουλάχιστον, αυτός διακρινόταν εικονογραφικά από τον ομώνυμο

επίσκοπο. Διαφαίνεται, τέλος, ότι ήταν γνωστός και στον δυτικό Πόντο, πολύ πέραν της Ταρσίας. Τούτο δεν αναιρεί, φυσικά, το γεγονός της επιλογής του μάρτυρος Ελευθερίου λόγω και της ονομαστικής συγγένειας του αξιώματός του με αυτό του κατόχου της σφραγίδας.

Η αντιπαράβολή του μολυδόβουλλου του Λέοντος με την κατά δύο περιπού αιώνες νεότερη σφραγίδα του Δαβίδ Κομνηνού ενισχύει την υπόθεση περί σταδιακού εικονογραφικού συμφυρμού των δύο ομωνύμων αγίων στο διάστημα που μεσολάβησε. Σε αυτή τη σύγχυση, την οποία πρώτος ο Α. Bryer υποπτεύθηκε, ενδέχεται να έπαιξαν ρόλο οι σημαντικές πληθυσμιακές και πολιτισμικές αλλαγές που επέφεραν στη Μικρά Ασία οι σελτζουκικές επιδρομές και κατακτήσεις.

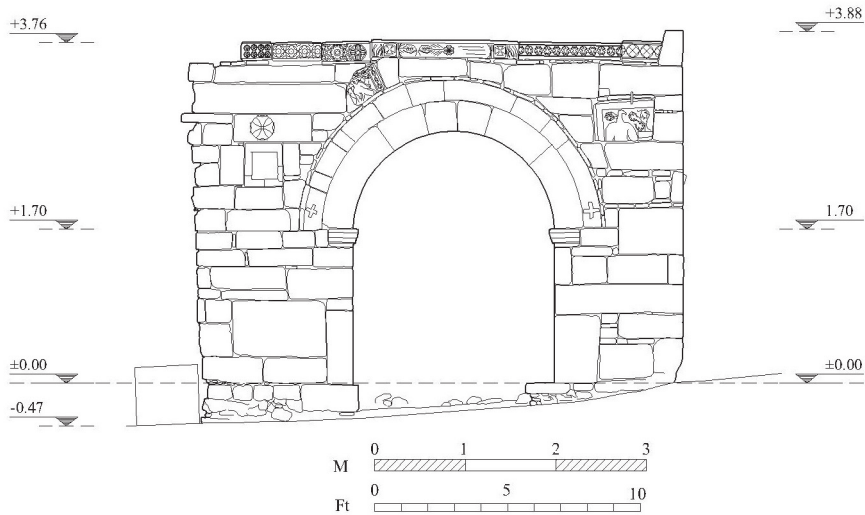
Από ειρωνεία της ιστορίας, στην Κοίμηση της Θεοτόκου στα Πευκάκια της Νέας Ιωνίας, εκκλησία που ιδρύθηκε από πρόσφυγες από την Ιωνόπολη του Πόντου, φυλάσσεται σκήνωμα αγίου φερόμενο ως αυτό του επισκόπου Ιλλυρικού· η μνήμη του ιερομάρτυρος επιτελείται πανηγυρικά στην ενορία στις 15 Δεκεμβρίου. Η ύπαρξη του Ελευθερίου του Κουβικουλαρίου έχει λησμονηθεί παντελώς. Η πραγματική ταυτότητα των λειψάνων της Νέας Ιωνίας δεν μπορεί, ασφαλώς, να εξακριβωθεί από τον γράφοντα. Ωστόσο, θα ήταν δύσκολο να αποφευχθεί η συνειρμική συσχέτιση με τη «λανθασμένη» απεικόνιση του αγίου Ελευθερίου στη σφραγίδα του Δαβίδ Κομνηνού: Ο εικονογραφικός συμφυρμός δεν αρκεί, ίσως, να οδηγήσει στη λατρευτική αφάνεια έναν άγιο, φαίνεται όμως ότι μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά σε αυτό.

Ο ΜΝΗΜΕΙΑΚΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΣΚΡΙΠΟΥΣ

Στον Ορχομενό Βοιωτίας βρίσκεται ο πασίγνωστος ναός του 9ου αιώνα αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, στον οποίο έχουμε και παλαιότερα αναφερθεί. Στον ευρύτερο περίβολο του ναού προς τα νοτιοδυτικά υπάρχει μια κατασκευή που έχει κάποιο ενδιαφέρον. Πρόκειται για μια μνημειακή πύλη με άνοιγμα στα δυτικά, η οποία σώζεται εντελώς απομονωμένη σήμερα από τα άλλα κτήρια του περιβάλλοντος του ναού.

Αποτελείται από τρεις βαρείς τοίχους με σχήμα Π σε κάτοψη. Στη δυτική τοιχοποιία ανοίγεται τοξωτό ευρύ πέρασμα. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι γενικά από αργολιθοδομή, αλλά ο δυτικός και ο νότιος τοίχος φέρουν επένδυση από πολύ καλά λαξευμένους, γκρίζους λίθους της περιοχής. Οι λίθοι αυτοί φαίνονται ως επί το πλείστον *spolia* από τον αρχαιολογικό χώρο του Ορχομενού, ενώ υπάρχουν εντοιχισμένα μέλη του 9ου αιώνα από το τέμπλο, τους κοσμήτες και τον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας. Ωστόσο, το τόξο είναι κατασκευασμένο από τέλεια λαξευμένους τοξόλιθους που φαίνονται να έχουν κατασκευαστεί ειδικά για την πύλη αυτή (εκτός αν μεταφέρθηκαν αυτούσια από άλλη πύλη, πράγμα εντελώς απίθανο). Το τόξο αυτό είναι διπλό με το κατώτερο σε υποχώρηση και φέρει και περιβάλλουσα με λεπτά πλινθία. Στις γενέσεις του υπάρχουν χαρακτηριστικοί λίθοι με κοιλόκυρτο κυμάτιο, ενώ ως βάση των παραστάδων υπάρχουν μεγάλοι λίθοι που φέρουν οπές για τους στροφείς της μεγάλης καστρόπορτας που θα έκλεινε το πέρασμα. Πάνω στο τόξο διασώζεται δυσανάγνωστη εξίτηλη επιγραφή με μεγάλα μαύρα γράμματα.

Παρόμοια μορφή, με επένδυση από μεγάλους πελεκητούς λίθους, έχει και ο νότιος τοίχος, ο οποίος καταλήγει άμορφα στα ανατολικά. Προφανώς επεκτεινόταν προς την κατεύθυνση αυτή σχηματίζοντας κάποιο περίβολο ή ανήκε σε ένα κτήριο. Αντίθετα ο βόρειος τοίχος είναι κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από αργολιθοδομή με μεγάλη χρήση πλινθίων ως βήσσαλα. Καταλήγει στα ανατολικά σε παραστάδα πόρτας. Διακρίνονται οι γενέσεις θόλου που πιθανόν γεφύρωνε το άνοιγμα πίσω από την πύλη. Σε άγνωστη μέχρι σήμερα φωτογραφία ο πυλώνας φαίνεται εντοιχισμένος σε νεότερικά κτήρια της μονής. Ίσως να είχε εκ των υστέρων ενσωματωθεί σε

κάποιο από αυτά, όπως δείχνουν ίχνη κεκλιμένης στέγης στον νότιο τοίχο.

Στη στέγη του δυτικού υπάρχει ένα γλυπτό μέλος με καμπύλη εξωτερική επιφάνεια που δεν συναντάται πουθενά στα γλυπτά του ναού. Στο κέντρο υπάρχει κομβίο, στα αριστερά του οποίου υπάρχει διακοσμητικό με φυτικό διάκοσμο και στα δεξιά δυσανάγνωστη εξώγλυφη επιγραφή. Το γλυπτό αυτό μέλος μπορεί με κάθε επιφύλαξη να χρονολογηθεί στον 12ο-13ο αιώνα, αλλά η επιγραφή του είναι άγνωστο πού αναφέρεται. Ο Πυλώνας μπορεί να είναι κατασκευασμένος γενικά από *spolia*, αλλά το τόξο του είναι κατασκευασμένο ειδικά για την θέση αυτή. Η μορφή αυτή του διπλού τόξου με τους λίθινους, καλοπελεκημένους θολίτες πρέπει να ανάγεται στον 12ο αιώνα.

Εξετάζονται συγκρίσεις με παρόμοιες μοναστηριακές κατασκευές.

ZEKI BOLEKEN

'ANOTHER MEANING' OF SPOLIA.

SPOLIA AS A MATERIAL OF RECIPROCAL INFLUENCES: SOME EXAMPLES AND CONSIDERATIONS ON MATERIAL FROM ASIA MINOR

As is well known, from ancient times until the present, spoliation and reuse have played an important role among the factors that determined the evolution of architectural structures of ancient landscapes. Spolia material contributed significantly to shaping new spaces, both physically and conceptually.

If the general and modern perception of spolia is the general term for architectural elements or pieces of sculpture taken from one site and reused in a different spot (often in a different way), its diverse practical and semantic aspects of transposing and influencing the new material is mostly neglected.

This is the case of medieval Asia Minor, where an uninterrupted continuity of overlapping cultures made such use a normal attitude of the different peoples. The arrival of the new Turkic people in the large Byzantine domain of Asia Minor in the 11th century, introduced a slow change in the architectural panorama, with new types of buildings. The early principalities and the Seljuks made extensive use of the ancient and Byzantine material in order to construct their public and private buildings. Many scholars have mentioned this practice, despite the fact that no general study has been done until now.

For some years we have been conducting research for an inventory of Byzantine spolia in Turkish buildings of Asia Minor; during our research we have encountered numerous cases of spolia which acquired a meaning beyond the simple constructive or ornamental use. For instance; the reuse of an architectural element such as a Byzantine templon capital as an ornament of a mosque dome became a model for a capital framing a dedicatory inscription in the Islamic place of worship. On the contrary an early Islamic geometrical motif is often used in the Byzantine sculptural repertoire.

This paper will analyze these reciprocal interchanges in the art of medieval Asia Minor (with examples), where there seems to be no dominant culture, but, on the contrary, a multicultural environment dominates its rich and multi-faceted art.

VLADIMIR BOŽINOVIĆ

**SOME OBSERVATIONS ON 'SPOLIA'.
THE EXONARTHEX OF HILANDAR**

Previous studies on the outer narthex of the Hilandar katholikon on Mount Athos have already shown the complexity of this highly contested topic, particularly concerning the time of the erection of the building and the identity of its patron. However, all scholars agree that the rich architectural decoration of the Hilandar exonarthex is closely related to the artistic tradition of the Morava region in central Serbia in the late 14th and early 15th century.

Some scholars have suggested that the sculpture of the outer narthex was executed in two stages. Part of the decoration, such as rosettes located in the upper zones, was carved during the construction of the building and the other part, mostly positioned in the lower zones, represents a later addition. This took place when the originally open exonarthex was enclosed with portals, windows and parapets. One slab bears the heraldic emblem of the House of Lazarević indicating that this intervention probably occurred under their patronage. Scholars have presented various hypotheses about the provenance of these elements since many of them don't match the openings in which they are placed in terms of proportions. It has been argued that this decoration might have been carved on the site and that it could also be *spolia*, as Ćurčić states, placed in this location as an afterthought.

Our study focuses on an analysis of these sculptural elements in the Hilandar outer narthex and tends to show that, despite their improvised appearance, some of them were more likely executed on Mount Athos. A detailed survey of the iconography indicates the presence of, at least, two different sculptors from Morava – Serbia who copied some of the ornaments and images in the older architectural decoration of the Hilandar katholikon. This indicates that such a process was probably conducted on the site. Nevertheless, it is not excluded that several *spolia*, perhaps from some demolished monument in Serbia, might have been brought to Hilandar monastery on Mount Athos by this workshop.

**Η «ΓΝΩΣΤΗ-ΑΓΝΩΣΤΗ» ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΓΚΕΤΙΝΓΚΕΝ
ΚΑΙ ΟΙ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ
ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟ-
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ**

Η ανακοίνωση παρουσιάζει για πρώτη φορά μια –μέχρι τώρα στο επιστημονικό κοινό άγνωστη– κρητική εικόνα, η οποία σήμερα εκτίθεται στην πανεπιστημιακή συλλογή στο Γκέτινγκεν (Göttingen) της Γερμανίας. Ιστορικά η εικόνα κάνει την πρώτη εμφάνισή της στο τέλος του 18ου αιώνα, όταν ένας βουαρός λόγιος την προσθέτει στην συλλογή του μετά από αγορά στην πόλη της Νυρεμβέργης. Η εικόνα διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση και το εικονογραφικό της θέμα δεν είναι άλλο παρά το πιο διαδεδομένο ανάμεσα σε όλα τα επεισόδια του θεομητορικού κύκλου, δηλαδή η Κοίμηση της Θεοτόκου. Η παράσταση περιορίζεται στο βασικό θέμα με την Παναγία πάνω στη νεκρική κλίνη και τον Χριστό μαζί με αγγέλους να περιβάλλεται από δόξα και να κρατάει την ψυχή της Μαρίας με τη μορφή σπαργανωμένου βρέφους· απόστολοι και ιεράρχες πλαισιώνουν τα κεντρικά πρόσωπα, ενώ οι συμπληρωματικές σκηνές με την τιμωρία του Ιεφωνία, την Μετάσταση, την παράδοση της Ζώνης στον απόστολο Θωμά και την θαυματουργή μεταφορά των αποστόλων εκ περάτων της γης πάνω σε νεφέλες λείπουν.

Η εικονογραφική και τυπολογική ανάλυση καταδεικνύει ότι πρόκειται για σύνθεση που ακολουθεί πρότυπα της όψιμης παλαιολόγιας περιόδου και συνδέεται άμεσα και με έργα μνημειακής ζωγραφικής της Κρήτης, αλλά και ζωγράφων που κατάγονται από το ίδιο νησί. Επιπρόσθετα, το μέχρι τώρα άγνωστο έργο έρχεται να συμπληρώσει τον κύκλο μιας αρκετά μεγάλης οικογένειας εικόνων της βενετοκρατούμενης Κρήτης, όπως –για να αναφέρουμε μόνο μερικές– μια στο Μουσείο Πούσκιν, δύο στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, μια στη Ζάκυνθο και μια στο Μουσείο Μπενάκη. Στο κέντρο αυτών των συνθέσεων βρίσκεται η αντίστοιχη εικόνα του Ανδρέα Ρίζου που φυλάσσεται σήμερα στο Τορίνο, δημιουργώντας μια παράδοση στην απεικόνιση της Κοίμησης που διατηρείται ζωντανή στον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο αλλά και αρκετές δεκαετίες μετά από αυτόν. Συννοώντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εικόνα του Γκέτινγκεν αποτελεί ένα εξαιρετο έργο κρητικού καλλιτέχνη των χρόνων μετά την Άλωση που συνδέεται άμεσα με αξιόλογο εργαστήρι του νησιού.

JASMINA S. CIRIĆ

HERAKLES KNOT IN THE ARCHITECTURE OF LATE BYZANTIUM

The paper analyzes a well known ornament within art historical timelines, Herakles knot and its adoption in late Byzantine sacred contexts. Apart from its wide usage in Antiquity in all ranges of artistic production, it is less known that the usage of this motif blossomed during the period of the Palaiologan dynasty, especially in the architecture of king Milutin. Herakles knot is depicted on mullioned windows at the west façade of the church of St. George at Staro Nagoričino and mullioned windows of the apse of the church of St. Joachim and Anna (widely known as the King's church) in Studenica monastery, both from 1313. The use of Herakles knot represents the continuation of king Milutin's triumphant intentions and in that sense represents an apotropaic symbol. On the other hand, the use of this symbol may also be connected to the virginity and visual response of his prayer for posterity with queen Simonis.

More specifically, the marriage-knot or knot of Hercules is best known for its use in ancient Greece and Rome as a protective amulet, most notably as a wedding symbol, incorporated into the protective girdles worn by brides, which were ceremonially untied by the new groom. This custom is the likely origin of the phrase "tying the knot." According to Roman lore, the knot symbolized the legendary fertility of the God Hercules; it probably relates to the legendary Girdle of Diana captured from the Amazon queen Hippolyta.

The symbolism of the knot survived well beyond its religious use, and was a known symbol in Byzantine art. First of all it is worth mentioning the steatite icon from Vatopedi monastery which shares a number of iconographic elements, including the shape of the shield and the positioning of the figures under a palmetted arch reposing on a pair of columns with the familiar Herakles knot prescribed to the triumphant attitude of St George as a victorious warrior and defender of the Christian faith, as well as of the icon's owner, who frequently bore the name of the saint depicted. The Knot is visible also in the miniature of the Homilies of St. James Kokkinobaphos (depiction of colonnettes which support the structure of the church),

as well as at the columns which support the arch above St Theodore with sword, shield and spear (steatite icon from Museo Sacro della Biblioteca Apostolica, Vatican), at the mimbar of Zeyrek Camii (former Pantokrator Monastery in Constantinople) which was brought as spolia from the church of St. Polyeuktos in Constantinople, on the interior painted mullions of the apsidal windows of the church of St. George in Kurbinovo and in images in fresco of the Virgin Mary and Jesus Christ from the Protaton at Mount Athos, the Metropolitan church in Mystras etc.

The meaning of Herakles knot and the reasons it appears within the sacred cult of St. George, military saints and Mariological contexts, especially during the reign of king Milutin, will be analyzed in this paper with specific references deeply imbued within the architectural iconography of Staro Nagoičino and the King's church in Studenica.

**ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΝΕΡΟ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΟΥ ΑΗ ΔΗΜΗΤΡΗ:
ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗΣ ΤΟΥ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΕΝΕΤΟΥΣ**

Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στην πεδιάδα που εκτείνεται Νοτιοανατολικά της Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκε μία σειρά από τμήματα μεγάλων καμαροσκεπών αγωγών που αποδεικνύουν ότι την περιοχή διέσχισε σημαντικό υδραγωγείο, με εξαιρετική ποιότητα κατασκευής.

Η διερεύνηση της πιθανής πορείας του υδραγωγείου προς την πόλη με σχεδιαστική αναπαράσταση απέδειξε ότι ήταν δυνατή όδευση για μήκος έξι χιλιομέτρων με ομαλή πορεία και ήπιες κλίσεις (1,2‰-2,2‰), με αρχή εύρημα στην περιοχή της Πυλαίας. Η όδευση, η οποία περιλαμβάνει όλα τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά ευρήματα από τις περιοχές της Πυλαίας και της Τούμπας Θεσσαλονίκης, απολήγει σε δεξαμενή στα ανατολικά όρια της περιτειχισμένης πόλης, πάνω από το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας σε υψόμετρο 51 μ. Ευρήματα στην πεδιάδα του Ανθεμούντα υποδεικνύουν πιθανή προέλευση του αρχικού υδραγωγείου στην ευρύτερη περιοχή της Γαλάτιστας Χαλκιδικής. Η λειτουργία του υδραγωγείου σε πεδινή περιοχή προϋπέθετε μακροχρόνια περίοδο ειρήνης και προοριζόταν για την ενίσχυση της υδροδότησης των νοτιοανατολικών περιοχών της πόλης. Οι ανασκαφείς των επιμέρους τμημάτων του υδραγωγείου χρονολογούν τους αγωγούς που βρέθηκαν στην υστερορωμαϊκή – παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ομοιότητα της χάραξης με υδραγωγεία της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης επαληθεύει τη χρονολόγηση αυτή.

Αν και η διαδρομή ήταν πολύ εκτεθειμένη, μεγάλα τμήματα του υδραγωγείου επιβίωσαν στα όρια της πόλης ως τις αρχές του 20ού αιώνα και περιγράφονται σε κείμενα θεσσαλονικέων λογίων της εποχής.

Στα ίδια κείμενα διασώζεται προφορική παράδοση που μαρτυρεί μία απέλπιδα προσπάθεια επανάχρησης του υδραγωγείου από τους Βενετούς τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης, η οποία όμως κατέληξε σε αποτυχία. Η ακρίβεια της αφήγησης επαληθεύεται από αναφορές σε αυτοδιοικητικούς θεσμούς, οι οποίοι πράγματι λειτουργούσαν την περίοδο εκείνη, όπως τεκμηριώνεται από σύγχρονες πηγές.

**ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ:
Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ ΠΡΕΣΠΑΣ**

Η μεγάλη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα περιέχοντας το λείψανο του αγίου Αχιλλείου που απέσπασε ο Σαμουήλ από τη Λάρισα το 986, υπήρξε αρχιεπισκοπική έδρα επί σειρά ετών (περ. 986-1015/18) στο κράτος του Σαμουήλ (976-1018). Στα σιγίλια που εξέδωσε ο Βασίλειος Β΄ (1018 κ.ε.), επιβάλλοντας την Αρχιεπισκοπή Αχρίδος, αποφεύγει να αναφέρει την ύπαρξη της βασιλικής. Μέσα σε λίγους αιώνες εγκαταλείφθηκε και λιθολογήθηκε, όντας αδύνατο να συντηρηθεί, τεράστια σε μέγεθος –η δεύτερη σε μέγεθος μετά τον (παλαιοχριστιανικό) Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα η φύση μετέτρεψε σε νησί τη χερσόνησο της λίμνης.

Ελάχιστες τοιχογραφίες σώθηκαν από το αρχικό πρόγραμμα, όπου αποτυπώθηκε ένα πολιτικό μανιφέστο του Σαμουήλ, τηρουμένων των αναλογιών ανάλογα σημαντικό προς το εικονογραφικό πρόγραμμα της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Οι αρχικές τοιχογραφίες καλύφθηκαν με νέο πρόγραμμα επί αρχιεπισκόπου Αχρίδος Λέοντος (μέσα του 11ου αιώνα), ενώ μετά από προσωρινή εγκατάλειψη, τρίτη φάση υπήρξε επί αρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου Αχρίδος.

Στο ιερό βήμα η αρχική επιγραφή αναβιώνει τον «Φόβο και Τρόμο» ενώπιον του θυσιασμένου Χριστού. Όμοιο χωρίο υπάρχει στην Παναγία Χαλκέων (1028), χορηγία του ανώτατου στρατιωτικού αξιωματούχου Χριστοφόρου, που είχε υπηρετήσει στο *Θέμα Βουλγαρίας*. Στη δεύτερη φάση η επιγραφή αντικαταστάθηκε με χωρίο από τον Ψαλμό 92.5, όπου εξαιρείται το διαρκές «Αγίασμα» του λαού.

Πιο κάτω οι 18 αναγραφές των θρόνων (πρώτη φάση) αποδίδουν τον κατάλογο των επισκοπών μάλλον όπως προέκυψαν με βάση συμφωνία ειρήνης μετά «τετραετή πόλεμο» (1001-1004/5: P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000, 69). [Στ. Γουλούλης, *Διεθνές Συνέδριο Γ. Βελένη*].

Στο διακονικό, στον υπάρχοντα τάφο, εναποτέθηκαν τα λείψανα των αγίων Αχιλλείου και άλλων δύο τουλάχιστον [βλ. ανασκαφές Ν. Μουτσοπούλου]. Η καλυπτήριο σε δεύτερη φάση ανάγλυφη πλάκα (αριθ. 15 κατάλογος

Θ. Παζαρά) –ένα θεματικό *unicum*, στην οποία εικονίζονται καμήλα και πτηνό δίπλα στο δένδρο της ζωής στον Παράδεισο (αρχές του 11ου αιώνα)– διακοσμούσε σε πρώτη φάση το μέτωπο της βάσεως του τάφου. Πάνω από τον τάφο εικονίζονταν (πρώτο και δεύτερο στρώμα) πέντε άγιοι πλαισιωμένοι από τους Μιχαήλ και Γαβριήλ (αναφερόμενοι στον Παντοκράτορα που θα υπήρχε στον τρούλλο). Στο μέσον υπήρχε πιθανότατα η παράσταση του αγίου Αχιλλείου και παραπλεύρως στρατιωτικός άγιος καθώς και άλλος άγιος δίπλα σε φυτό (ίσως ο Τρύφων, τα λείψανα του οποίου είχε κατάσχει ο Σαμουήλ από το Κότορ/Κάταρον Δαλματίας το 998/9). Εικονίζονταν επίσης δύο ιεράρχες από τους οποίους ο ένας θα ήταν, πιθανόν, ο άγιος Οικουμένιος, του οποίου το λείψανο επίσης κατασχέθηκε από τα Τρίκαλα. Στο τρίτο στρώμα, στο οποίο οι αρχάγγελοι παραλείφθηκαν, εικονίζονταν μόνον ιεράρχες.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα της πρώτης φάσεως σε συνδυασμό με τη χρονολόγηση της πλάκας αριθ. 15 ή τα γλυπτά του τέμπλου μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 11ου αιώνα, όταν, όπως δείχνουν τα πράγματα, υπήρξε συμφωνία ειρήνης των εμπολέμων. Όμως για κάποιους λόγους αυτή καταργήθηκε (1014-1018) και ο νικητής Βασίλειος Β΄ δεν ασχολήθηκε με την αρχιεπισκοπή μιας σχισματικής Εκκλησίας που υποβιβάστηκε σε επισκοπικό ναό. Στο νέο πρόγραμμα η «στρατιωτική» – ιεραρχική λογική του πρώτου στρώματος καταργήθηκε. Η ταυτότητα του μνημείου στην πρώτη φάση μεταλλάχθηκε, όπως και η ταυτότητα του κράτους του Σαμουήλ από τον Βασίλειο Β΄, ο οποίος δημιούργησε αμέσως την Αρχιεπισκοπή Αχρίδος (νέας) «Βουλγαρίας». Όπως γίνεται σαφές στην κατασκευή του μνημείου συνέβαλαν ελληνοφώνοι πληθυσμοί (Λαρισαίοι Βλάχοι «αιχμάλωτοι» του 985/6 ή και άλλοι από την περιοχή).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

**ΘΕΟΣΕΒΕΙΣ, ΥΨΙΣΤΑΡΙΟΙ, ΝΑΥΑΤΙΑΝΟΙ
ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ «ΑΠΟΚΛΙΝΟΥΣΕΣ» ΟΜΑΔΕΣ
ΜΕΤΑΞΥ ΙΟΥΔΑΙΩΝ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΩΝ:
Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ» ΜΕΤΑ ΤΗ ΝΙΚΑΙΑ (325)**

Στο πλαίσιο της ανάδειξης της θρησκείας ως κύριου χαρακτηριστικού της ταυτότητας ατόμων και ομάδων κατά την ύστερη αρχαιότητα η εισήγηση επικεντρώνεται σε μια κατηγορία «αποκλίνουσων» θρησκευτικών ομάδων, τόσο μεταξύ εθνικών, όσο και χριστιανών, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η υιοθέτηση στοιχείων της ιουδαϊκής θρησκείας. Παρουσιάζεται η ιστορία και τα κύρια χαρακτηριστικά των θρησκευτικών αυτών ομάδων πριν και μετά την θρησκευτική μεταρρύθμιση του Κωνσταντίνου και σε σχέση με τις κύριες θρησκευτικές ομάδες κατά την ίδια περίοδο. Το χρονολογικό πλαίσιο της μελέτης είναι ο 4ος και 5ος αιώνας και γεωγραφικά το ανατολικό κομμάτι της αυτοκρατορίας με έμφαση την Παλαιστίνη και τη Μικρά Ασία. Τίθενται τα παρακάτω ερωτήματα: Σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο η κοσμική και εκκλησιαστική εξουσία αντιλαμβάνονται τις ομάδες αυτές ως «αποκλίνουσες» (αιρετικές, «παγανιστικές» ή άλλο) και πώς αντιμετωπίζονται από τους κύριους φορείς εξουσίας; Τί αντίκτυπο μπορεί να είχε η στάση των τελευταίων στη συγκρότηση των ομάδων αυτών; Ποιες αλλαγές παρατηρούνται στο νομικό καθεστώς τους σε σύγκριση με εκείνο Ιουδαίων και εθνικών; Για ποιες από αυτές γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον Θεοδοσιανό Κώδικα ή εντάσσονται σε ευρύτερες κατηγοροποιήσεις; Σε ποιο βαθμό οι νομικές αυτές πρόνοιες τύχαιναν εφαρμογής σε τοπικό επίπεδο; Από ποιους και για ποιους λόγους οι θρησκευτικές αυτές ομάδες εκλαμβάνονταν ως το Άλλο και σε σχέση με τί και κατά πόσο οι διαθέσιμες πηγές αποτυπώνουν πράγματι τις συνθήκες συμβίωσης των ομάδων αυτών σε σχέση με το κυρίαρχο θρησκευτικό ρεύμα; Παράλληλα, εξετάζονται κατά πόσο οι ομάδες αυτές είναι αρχαιολογικά ορατές και, τέλος, ποιες υπήρξαν οι πολιτικές επιβίωσης που οι ομάδες αυτές τυχόν εφάρμοζαν.

ΠΑΡΙΣ ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ

Η ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
ΕΝΟΣ ΤΟΠΙΚΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
(ΤΕΛΗ 16ΟΥ- 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

Μελετώντας και καταγράφοντας τα πρώιμα ξυλόγλυπτα τέμπλα της ανατολικής Θεσσαλίας διαπιστώσαμε ότι ένας σημαντικός αριθμός συνόλων σε πρόστυπη τεχνική παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα τυπολογικά και μορφολογικά γνωρίσματα, που μας επιτρέπει να τα αποδώσουμε σε τοπικό εργαστήριο ξυλογλυπτικής.

Τα τέμπλα, που ακολουθούν την τυπική τριμερή καθ' ύψος διάρθρωση, παρουσιάζουν ιδιομορφίες στον θριγκό και στη βάση της πυραμίδας της επίστεψης. Συγκεκριμένα, στον θριγκό παρατηρούμε τις ζώνες της Μεγάλης Δέησης και του Δωδεκαόρτου να τοποθετούνται αντιστρόφως από την συνήθη πρακτική διάταξης. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα του τοπικού εργαστηρίου αποτελεί ο ευρηματικός τρόπος διαμόρφωσης της επίστεψης, καθώς η βάση της πυραμίδας δεν επικάθεται, αλλά εντίθεται στην ανώτερη ζώνη του θριγκού διαχωρίζοντας τη ζώνη του Δωδεκαόρτου σε δύο ισομεγέθη τμήματα, με τον Σταυρό και τα λυπηρά να εδράζονται σε αντωπά δελφίνια.

Επιπλέον, διαπιστώσαμε ότι τα υπό εξέταση σύνολα παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ομοιότητες στην επιλογή της θεματολογίας. Πρόκειται για επαναλαμβανόμενες ανθοφυτικές και ζωόμορφες συνθέσεις, που διατάσσονται σε συγκεκριμένη θέση στον ξυλόγλυπτο φορέα ακολουθώντας τον κανόνα της συμμετρίας. Γνωρίζουμε ότι οι ξυλογλύπτες του εργαστηρίου εκτελούσαν τα μοτίβα με σχεδιαστική ακρίβεια χρησιμοποιώντας ανθίβουλα. Η χρήση ανθιβόλων επιβεβαιώνεται από τη γραπτή, με μολύβι, σχεδιαστική απεικόνιση ορισμένων εικονογραφικών συνθέσεων που εντοπίσαμε στον ξύλινο φορέα ενός ημιτελούς τέμπλου.

Το γεγονός ότι τα εν λόγω ξυλόγλυπτα τέμπλα παρουσιάζουν κοινά τυπολογικά, μορφολογικά και τεχνοτροπικά γνωρίσματα μας επέτρεψε έχοντας ως σημείο αναφοράς – «οδηγούς» τα καλύτερα διατηρημένα σύνολα (Άγιος Αθανάσιος Ζαγοράς, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Ζαγοράς, Άγιος Νικόλαος Χορευτού) να ταυτοποιήσουμε αρχικώς τα αποσπασματικά

διασωθέντα ξυλόγλυπτα τεμάχια και ακολούθως να τα αποδώσουμε σε συγκεκριμένα σημεία του φορέα ανασυνθέτοντας την αρχική μορφή των συνόλων (Άγιος Χαράλαμπος Πουρί, παρεκκλήσια Αγίου Συμεών Στυλίου και Αγίου Χαράλαμπος της Μεταμορφώσεως Ζαγοράς, Τίμιος Πρόδρομος Αγιάς).

Για την χρονολόγηση των τέμπλων στηριχθήκαμε στη συγκριτική μεθοδολογία και σε έμμεσες πηγές, καθώς μόνο τρία σύνολα φέρουν απόλυτα χρονολογημένες επιγραφές [Κοίμηση Θεοτόκου Ανατολής (1631/32), Άγιος Αθανάσιος Ζαγοράς (1643/44), παρεκκλήσιο Αγίου Χαράλαμπος Μεταμορφώσεως Ζαγοράς (1675)]. Από τις σωζόμενες επιγραφές δεν προκύπτουν στοιχεία για ονόματα ταγιαδόρων. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τη διασπορά του διασωθέντος υλικού θεωρούμε ότι υπήρχε τουλάχιστον ένα συνεργείο ξυλογλυπτικής με κέντρο παραγωγής την Ζαγορά, που δραστηριοποιήθηκε κυρίως στο βορειοανατολικό Πήλιο αλλά και στην Όσσα από τα τέλη του 16ου και κατά τον 17ο αιώνα. Επιπλέον, το γεγονός ότι στην περιοχή της Όσσας εντοπίσαμε ορισμένα σύνολα που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στην επιλογή της θεματολογίας και στον τρόπο λάξευσης των σχεδίων, μας επιτρέπει να εκφράσουμε με επιφύλαξη την άποψη είτε για τη δραστηριότητα ενός ξυλογλύπτη που προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο είτε για την ύπαρξη ενός δεύτερου τοπικού συνεργείου στην περιοχή της Αγιάς.

Ο αριθμός των ολόκληρων ή αποσπασματικά διατηρημένων τέμπλων που εντοπίσαμε στους ορεινούς όγκους του Πηλίου και της Όσσας και αποδώσαμε στο τοπικό εργαστήριο ξυλογλυπτικής προσεγγίζει τα είκοσι σύνολα. Η παραγωγική δραστηριότητα ξυλόγλυπτων τέμπλων αποδεικνύει ότι η περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας αποτελούσε σημαντικό καλλιτεχνικό κέντρο κατά την μεταβυζαντινή περίοδο, γεγονός που συνδέεται με τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή.

ΣΤΕΛΛΑ FRIGERIO-ZENIOY

ΕΝΑ PUZZLE ΣΤΗΝ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΡΟΟΔΙΤΙΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Τα τέμπλα του 16ου αιώνα στην Κύπρο δεν είναι πολλά. Πολλές όμως οι ερωτήσεις που τα συνοδεύουν. Κατά τον 19ο αιώνα, μερικά από αυτά αντικαταστάθηκαν με καινούργια, μεταξύ άλλων και στην μονή της Παναγίας Τροοδίτισσας, στις νότιες πλαγιές του Τροόδου. Μετά από την πυρκαγιά του 1842, το καθολικό της Τροοδίτισσας ξανακτίστηκε και το 1844 ο Χατζηδημήτριος Ταλιαδώρος «Λευχοσιατι(ς)» υπογράφει το καινούργιο τέμπλο. Δεν ξέρουμε τους λόγους που έσπρωξαν τον Χατζηδημήτριο να διαφυλάξει ότι βρήκε από το παλιό εικονοστάσι και να το ενσωματώσει στο δικό του (οικονομικοί; χρόνου; σεβασμός προς το έργο του μακρινού συναδέλφου του;). Δημιούργησε έτσι ένα *puzzle* που όλοι όσοι έγραψαν για την μονή το χρονολόγησαν στον 16ο αιώνα. Το άφησαν όμως μέχρι σήμερα «ασυναρμολόγητο».

Κομμάτια του *puzzle* αναγνωρίζουμε στο κάτω μέρος των στύλων στο ύψος των θωρακίων, κάτω από τις δεσποτικές εικόνες, στα υπέρθυρα της Ωραιάς Πύλης και της πρόθεσης, στην σχεδόν ανέπαφη δοκό με τις «αχρηβάνες» σήμερα πάνω από τις εικόνες της Μεγάλης Δέησης, στον σταυρό και στα λυπηρά.

Η τοποθέτηση των κομματιών γύρω από τον κάθετο κεντρικό άξονα του τέμπλου –που υποδεικνύουν ο σταυρός, το κέντρο της δοκού με τις «αχρηβάνες» και του υπέρθυρου της Ωραιάς Πύλης– δείχνει ότι το τέμπλο διατηρείται σχεδόν ολόκληρο.

Η διαδικασία ανασυγκρότησης του *puzzle* στην Τροοδίτισσα έδειξε επίσης ότι το τέμπλο έχει τα ίδια πρότυπα με εκείνο στην Παναγία Χρυσοκουρδαλιώτισσα στο Κούρδαλι, που αποδίδουμε στους ίδιους τεχνίτες.

Ένα τρίτο τέμπλο που μπορεί να αποδοθεί στο ίδιο εργαστήριο προέρχεται από την εκκλησία της Παναγίας του Σίντη, μετόχι της μονής της Παναγίας του Κύκκου, σήμερα στο Μουσείο της μονής. Η εγγάρακτη χρονολογία, ΑΦΜΒ (1542), στην γένεση του ανατολικού τόξου του τρούλλου του ναού της Παναγίας του Σίντη, θα μπορούσε να σχετίζεται με την τοποθέτηση της τελευταίας δοκού του τέμπλου και όχι με την ανέγερση της εκκλησίας όπως έχουν υποστηρίξει οι μελετητές του μετοχίου. Μαζί με την χρονολόγηση

των βημοθύρων, με την πρόταση αυτή έχουμε ακόμα μιαν ένδειξη για την χρονολόγηση της παραγωγής των ξυλόγλυπτων τέμπλων της Κύπρου, όπως τα τρία που αναφέραμε πιο πάνω και άλλα που αποδίδονται στους ίδιους τεχνίτες, από την δεκαετία του 1540 και μετά.

Οι ταλιαδώραι που δημιούργησαν τα τέμπλα αυτά δούλεψαν στην Κύπρο, ή κάπου αλλού; Το γεγονός ότι τουλάχιστο τρία, σχεδόν πανομοιότυπα, από τα έργα τους βρίσκονται σε εκκλησίες της Κύπρου, ίσως να τοποθετεί την δραστηριότητά τους στο νησί και μια σωστή ταύτιση των ξύλων θα βοηθούσε στην έρευνα.

Πού έμαθαν την τέχνη τους οι ταλιαδώραι και αν ήταν Κυπριώτες ή ξένοι είναι δύο από τις πολλές ερωτήσεις στις οποίες η συνέχεια της έρευνας ίσως να φέρει κάποια μέρα μιαν απάντηση.

Για την πρόθυμη φιλοξενία τους, την άδεια να φωτογραφήσω τα έργα που φυλάττουν και να τα συμπεριλάβω στην μελέτη των κυπριακών τέμπλων του 16ου αιώνα, οφείλω θερμές ευχαριστίες στον πανιερώτατο μητροπολίτη Μόρφου κ. Νεόφυτο, στους πατέρες της μονής της Τροοδίτισσας, και ιδιαίτερα στον ηγούμενό της πανοσιολογιώτατο αρχιμανδρίτη κ. Αθανάσιο και στον πατέρα Σωφρόνιο, καθώς και στον διευθυντή του Μουσείου του Κύκκου κ. Στυλιανό Περδίκη.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

Ο μέγας πύργος της Μεταμορφώσεως βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο του οχυρού περιβόλου της Μονής Βατοπεδίου, στη νότια πλευρά. Έχει συνολικά έξι στάθμες από τη στάθμη της εισόδου (στάθμη 0) και πάνω, καθώς και μια ακόμα μπαζωμένη πιο κάτω, η οποία περιλαμβάνει και υδατοδεξαμενή.

Ο πύργος έχει ορθογωνική κάτοψη με εσωτερικές διαστάσεις στους κατώτερους ορόφους περ. 9,50×5,50 μ. και πάχος τοίχων περ. 1,30 μ. Στις εξωτερικές όψεις οι τοίχοι ενισχύονται με ισχυρές κατακόρυφες αντηρίδες (εκτός του τελευταίου ορόφου), οι οποίες διατάσσονται ανά δύο στις στενές πλευρές και τρεις στη νότια μακρά πλευρά, με τρόπο που αφήνει τις γωνίες ελεύθερες. Στη βόρεια πλευρά βρίσκεται μόνο μια αντίστοιχη αντηρίδα (στο ανατολικό μέρος, δίπλα στην είσοδο), ενώ τη θέση των άλλων δύο καταλαμβάνει ένας ογκώδης προβάλλον όγκος, ο οποίος περιλαμβάνει δύο ασκητικές *εγκλείστρες*. Όλα τα πατώματα και η στέγη του κτιρίου είναι ξύλινα, καθώς και οι σκάλες.

Στην *πρώτη οικοδομική φάση* (που μπορεί να χρονολογηθεί στα τελευταία χρόνια του 12ου αιώνα) ο πύργος ιδρύθηκε με το σχήμα και τις διαστάσεις κάτοψης που περιγράψαμε παραπάνω, φτάνοντας σε ύψος τουλάχιστον ως τη στάθμη +4. Η εξέταση των τοιχοποιιών του κτιρίου έδειξε ότι ο αρχικός εκείνος πύργος «σκίστηκε» κατά τον εγκάρσιο άξονά του από πάνω έως κάτω, το ανατολικό του μισό κατέρρευσε και ακολούθησε ανακατασκευή με την ίδια γενική μορφή, αλλά με τοίχους και αντηρίδες λίγο μικρότερων διαστάσεων και διαφορετικά ανοίγματα. Αυτή η ανακατασκευή συνιστά τη *δεύτερη οικοδομική φάση* (που μπορεί να χρονολογηθεί στον 16ο ή τις αρχές του 17ου αιώνα), κατά την οποία σχηματίστηκε και ολόκληρη η στάθμη +5, με το παρεκκλήσι.

Ένα κυριολεκτικά μοναδικό στοιχείο που διασώζεται στον πύργο της Μεταμορφώσεως είναι η παρουσία στην πρώτη οικοδομική φάση των δύο *εγκλειστών* που προαναφέραμε. Σε κανέναν άλλον από τους γνωστούς οχυρούς βυζαντινούς πύργους δεν έχει αναγνωριστεί κάτι ανάλογο. Πρόκειται για δύο εξαιρετικά μικρούς χώρους, που σχηματίζονται μέσα στον

προέχοντα όγκο της βόρειας πλευράς του πύργου, τοποθετημένοι «διαγωνίως» καθ' ύψος και σε αντιστοιχία με τις στάθμες +2 και +3. Η προσπέλασή τους δεν γινόταν άμεσα από το εσωτερικό του πύργου, αλλά από ανοίγματα στις πλάγιες εξωτερικές όψεις του προέχοντα όγκου, δίπλα στα οποία υπήρχαν αντίστοιχα ανοίγματα στον βόρειο τοίχο του πύργου. Στο δάπεδο των δύο χώρων ανοίγεται στόμιο αποχωρητηρίου.

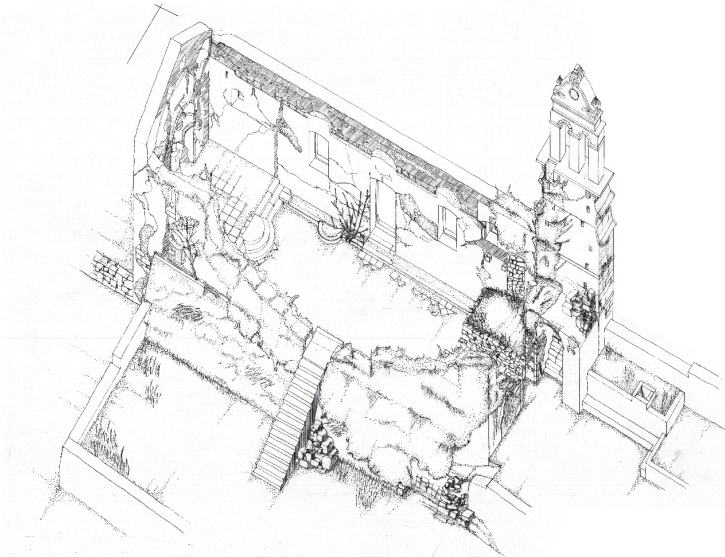
Στον νότιο τοίχο της άνω *εγκλείστρας* σώζεται στο επίχρισμα γραπτή μικρογράμματα επιγραφή των βυζαντινών χρόνων, μεγάλων διαστάσεων. Είναι γραμμένη με είδος πινέλου και κόκκινο χρώμα και το κείμενό της (με πολλές συντομογραφίες) έχει ως εξής : «+ Κύριε Ιησού Χριστέ Υιέ του Θεού ελέησόν με τον αμαρτωλόν».

Σύμφωνα με ορισμένες παρατηρήσεις στην ιστορία της μονής μπορούμε να θεωρήσουμε τον πύργο ως έργο που έγινε λίγο πριν από το έτος 1197 με τη χορηγία του αγίου Σάββα, του μετέπειτα χελανδαρινού. Φαίνεται ότι ο πύργος της Μεταμορφώσεως αποτέλεσε στη συνέχεια το πρότυπο για την ίδρυση του πύργου του Αγίου Σάββα στο Χελανδάρι, με αυτούσια σχεδόν μεταφορά του σχεδίου και των διαστάσεων της κάτοψης (εκτός του πάχους των αντηρίδων), έτσι ώστε οι δύο πύργοι να μπορούν να θεωρηθούν «δίδυμοι».

ΕΥΑΝΘΙΑ ΙΩΑΝΝΑΤΟΥ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΖΗΣ
ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα στην περιοχή του κάστρου του Αγίου Γεωργίου της Κεφαλονιάς έχει κηρυχθεί ως «προέχον βυζαντινό μνημείο» από το 1925 και αποτελεί μαζί με το κωδωνοστάσιό του σπουδαίο δείγμα ενετικής αρχιτεκτονικής στο νησί. Πρόκειται για μια τυπική μονόκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική εσωτερικά, ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη που αποτελεί και το χαρακτηριστικότερο τύπο ναού στην βενετοκρατούμενη Επτάνησο.

Ο ναός υπέστη σοβαρές καταστροφές από τους σεισμούς που έπληξαν το νησί το 1953, εξαιτίας των οποίων σήμερα σώζονται ολόκληρες μόνο η νότια πλευρά του, που αποτελεί και την κύρια όψη του μνημείου και η ανατολική. Οι δύο άλλες πλευρές σώζονται σε μικρό ύψος και καλύπτονται με πυκνή βλάστηση. Το κωδωνοστάσιο, το οποίο εφάπτεται στη νότια όψη του ναού σώζεται επίσης σε όλο του το ύψος και αποτελεί ένα από τα ελάχιστα αυτού του τύπου που δεν έχουν καταρρεύσει στο νησί. Η σωζόμενη νότια

όψη και το κωδωνοστάσιο κοσμούνται με περίτεχνη μπαρόκ διακόσμηση που προσδίδει στο μνημείο ιδιαίτερο αισθητικό χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο της μελέτης μετά την τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου, επιχειρείται η αναγνώριση των κατασκευαστικών του φάσεων μέσα από τεκμήρια που σώζονται στο ίδιο το κτήριο και γραπτές πληροφορίες για τον ναό. Από τη διαδικασία αυτή προκύπτουν τρεις φάσεις του μνημείου που ξεκινούν από τις αρχές του 17ου αιώνα μέχρι το 1744 που αποτελεί και την ημερομηνία που είναι γραμμένη ανάποδα πάνω σε πλάκα στο τύμπανο του αετώματος της νότιας θύρας.

Ακολουθεί η γραφική αποκατάσταση από τα σωζόμενα ίχνη στο ναό και από αντίστοιχα παραδείγματα εκκλησιών τόσο στην Κεφαλονιά, όσο και στη Ζάκυνθο, από όπου προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τα ξύλινα μέρη στο εσωτερικό του μνημείου, από τα οποία τίποτα δεν σώζεται σήμερα.

Για την αποκατάσταση του ναού προτείνεται, εκτός από τη στερέωση και συντήρηση των υπαρχόντων δομικών στοιχείων, η πλήρης αποκατάστασή τους με τη συμπλήρωσή τους καθ' ύψος και η κατασκευή νέας ξύλινης στέγης από *LVL*. Επιδιώχθηκε ο σχεδιασμός μιας σύγχρονης στέγης που θα ενώνει και θα συγκρατεί τους τοίχους του ναού απαλλάσσοντάς τους από τις πλάγιες ωθήσεις. Ταυτόχρονα, θα αποδίδει με τον σχεδιασμό της την αίσθηση του εσωτερικού χώρου που έδιδε η ύπαρξη της οροφής (ουρανία) με τους ελκυστήρες να ακολουθούν το ακριβές σχήμα της με την τυπική στις κεφαλονίτικες και ζακυνθινές εκκλησίες μορφή, επίπεδη στη μέση και καμπυλωμένη στα άκρα κατά μήκος των δύο διαμήκων πλευρών. Επιπρόσθετα, προτείνεται η κατασκευή νέου ξύλινου τέμπλου και διώροφου γυναικωνίτη στο εσωτερικό.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

**ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΟΙ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ:
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΕΝΟΣ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΣΥΝΟΡΟΥ**

Ήταν πριν κλείσει χρόνος από την πτώση της Βασιλεύουσας στα χέρια των Δυτικών όταν ο Βονιφάτιος του Μονφερά διέσχισε τα περάσματα του Δομοκού και εισέβαλλε με το σταυροφορικό του στράτευμα στην κοιλάδα του Σπερχειού, σηματοδοτώντας την απαρχή της παρουσίας των Φράγκων στην περιοχή της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Ωστόσο, η ηγεμονία τους στη περιοχή δεν διήρκησε πολύ: λίγα μόνο χρόνια μετά, ο στρατός του Μιχαήλ Α΄ Κομνηνού-Δούκα της Ηπείρου θα κατελάμβανε όλα τα εδάφη των Λατίνων δυτικά των Θερμοπυλών και μόνο με την σθεναρή και διαρκή αντίσταση των Σταυροφόρων στις περιοχές της Βοδονίτσας και της Γραβιάς θα αναχαιτίζονταν οι επεκτατικές προσπάθειες του Δεσποτάτου. Έκτοτε, και για τουλάχιστον δύο αιώνες, η περιοχή της ανατολικής Στερεάς θα παρέμενε διχοτομημένη μεταξύ δύο αντίθετων κόσμων και θα αποτελούσε ένα από τα μακροβιότερα χερσαία σύνορα της σταυροφορικής ανατολικής Μεσογείου, μέχρι την επέμβαση των Οθωμανών το 1393 και την οριστική τους επικράτηση το 1414.

Η παρούσα ανακοίνωση, προϊόν έρευνας στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής μεταπτυχιακής εργασίας για το Πανεπιστήμιο του Ρέντινγκ (University of Reading, Berkshire, UK), αφορά σε μία προκαταρκτική, συνολική εξέταση του βυζαντινο-σταυροφορικού συνόρου τόσο ως προς την ιστορική του διάσταση, μορφοποίηση και εξέλιξη, όσο και ως προς το αρχαιολογικό του στίγμα στο χώρο της ανατολικής Στερεάς. Στόχος της είναι η ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα της περιοχής (γεωπολιτικού, οικονομικού, πολιτισμικού, θρησκευτικού) κατά την εξεταζόμενη περίοδο 1204-1414. Η περιοχή, με την ιδιαίτερη μορφολογία του «τοπίου» της, αξιολογείται ως ο «κυματοθραύστης» που προστατεύει τα σταυροφορικά κρατίδια του νότιου ελλαδικού χώρου και το μακροβιότερο σταυροφορικό σύνορο της ανατολικής Μεσογείου.

Στο πλαίσιο της ανακοίνωσης, θα εξεταστούν όλα τα σύγχρονα με την εξεταζόμενη περίοδο αρχαιολογικά μνημεία σε Φωκίδα και Φθιώτιδα (κάστρα

και οχυρώσεις, εκκλησίες, μονές αλλά και άλλου είδους θέσεις) με ιδιαίτερη έμφαση να δίνεται στον γεωπολιτικό / πολιτισμικό / ιδεολογικό, καθώς και στον οικονομικό ρόλο τους. Την έρευνα των αρχαιολογικών καταλοίπων συνεπικουρεί και η παρουσίαση υστεροβυζαντινών πηγών που μας παρέχουν κρίσιμες πληροφορίες για την περιοχή και την περίοδο, όπως η σύγχρονη παπική αλληλογραφία, το έργο των βυζαντινών ιστοριογράφων και τα λατινικά χρονικά.

«ΤΑ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ (;) ΡΟΥΧΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ»:
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΡΑΔΟΞΑ ΣΤΑ ΤΟΝΔΙ
ΤΟΥ DUMBARTON OAKS ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Τα δύο κυκλικά ανάγλυφα (*tondi*) στο Dumbarton Oaks και στην Βενετία με το ολόσωμο, μετωπικό πορτραίτο ενός (του ίδιου;) βυζαντινού αυτοκράτορα συνεχίζουν να προβληματίζουν την επιστημονική κοινότητα σε ότι αφορά όχι μόνο την ταύτιση των εικονιζόμενων μορφών, αλλά και τον τόπο, χρόνο και σκοπό της κατασκευής τους.

Οι Peirce και Tyler (1941) θεώρησαν ότι τα δύο *tondi* παριστάνουν τον ίδιο αυτοκράτορα, τον οποίο ταύτισαν με τον Ισαάκιο Β΄ (1185-1195) ή τον Αλέξιο Γ' Άγγελο (1195-1203), άποψη που ενστερνίστηκαν και οι Thacher (1955) και Deér (1961). Ο Schramm (1958) υποστήριξε τη χρονολόγηση και των δύο αναγλύφων στον 10ο ή και στον 11ο αιώνα. Οι Víkan (1995) και Hendy (1999) θεώρησαν τα δύο έργα ως προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου/καλλιτέχνη και ως τμήματα μίας ευρύτερης σύνθεσης με επίκεντρο μία ανάλογη ανάγλυφη παράσταση του Χριστού. Στηριζόμενοι σε προσωπογραφικά, κυρίως, χαρακτηριστικά ταύτισαν τους αυτοκράτορες στα δύο *tondi* με τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (1081-1118) και τον γιο και συναυτοκράτορά του (μετά το 1092) Ιωάννη Β' Κομνηνό. Ο Παπαμαστοράκης (2005) απέρριψε το ενδεχόμενο μιας κοινής γεωγραφικής και χρονικής προέλευσης των δύο έργων λόγω σημαντικών τεχνοτροπικών διαφορών και με βάση κάποιες εικονογραφικές παρατηρήσεις (τύπος στέμματος) και την μαρτυρία των πηγών (περιγραφές του αυτοκράτορα ως ήλιου), πρότεινε την ταύτιση των αυτοκρατόρων με τον Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (ανάγλυφο Dumbarton Oaks) και τον Αλέξιο Α' Κομνηνό (ανάγλυφο Βενετίας).

Η παρούσα ανακοίνωση επανεξετάζει τα δύο ανάγλυφα χρησιμοποιώντας συγκριτικό υλικό από παραστάσεις αυτοκρατόρων σε διάφορες χρονικές περιόδους και εικαστικά μέσα, δίνοντας έμφαση –για πρώτη φορά– σε κάποια εικονογραφικά παράδοξα: το στέμμα του αυτοκράτορα δεν φέρει σταυρό, αλλά ούτε και *πρεπενδούλια*: η χλαμύδα του δεν φέρει *ταβλίο* γεγονός που την υποβιβάζει σε έναν απλό –αν και πλούσια διακοσμημένο– μανδύα: στο ύψος του δεξιού ώμου του αυτοκράτορα υπάρχει κυκλικό επίρραμα που κανονικά συναντάται στα *διβητήσια*: ο χρυσοποίκιλτος

λώρος στερείται του χαρακτηριστικού ελεύθερου άκρου που τυλίγεται στο αντιβράχιο· ο συνδυασμός λώρου και μανδύα μοιάζει (αλλά είναι;) ξένος προς το αυτοκρατορικό ενδυματολογικό πρωτόκολλο· τέλος, ο τύπος του σταυρού πάνω στην σφαίρα που κρατά ο αυτοκράτορας και ο κάμπος από τετράφυλλα, πάνω στον οποίο ξεπροβάλλει ο ηγεμόνας, δεν βρίσκουν παράλληλα σε ανάλογες παραστάσεις.

Η επισκόπηση των προαναφερθέντων εικονογραφικών στοιχείων και η σύγκρισή τους με ίδια ή παρόμοια στοιχεία που εντοπίστηκαν ιδιαίτερα σε μικρογραφίες, νομίσματα και αυτοκρατορικές σφραγίδες, υποστηρίζουν την κατασκευή των *tondi* από καλλιτέχνες που δρουν σε ένα περιβάλλον έντονης ώσμωσης βυζαντινών και δυτικών (ιδιαίτερα ιταλικών) καλλιτεχνικών επιδράσεων, το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί με το Δεσποτάτο της Ηπείρου στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Χωρίς την απαραίτητη συνοδευτική επιγραφή ο εικονιζόμενος ηγεμόνας παραμένει αδιάγνωστος, αν και η εξέταση των στοιχείων που προηγήθηκε καθιστά ιδιαίτερα ελκυστική, κατά την γνώμη μας, την ενδεχόμενη ταύτισή του με τον Θεόδωρο Κομνηνό-Δούκα, ηγεμόνα της Ηπείρου (1215-1224) και αυτοκράτορα Θεσσαλονίκης (1224-1230). Είναι πιθανό, ωστόσο, όπως συνηθίζεται σε ανάλογα έργα πολιτικής προπαγάνδας (πέπλος Βαμβέργης), ο αυτοκράτορας των *tondi* να παραμένει σκόπιμα ανώνυμος, και επομένως ελεύθερος ανεπιθύμητων χρονικών περιορισμών, για να μεταδίδει επιτυχέστερα το αδιαμφισβήτητο μεγαλείο και την παγκοσμιότητα της αυτοκρατορίας και την αδιάκοπη, ελέω Θεού, συνέχεια της αυτοκρατορικής εξουσίας.

ΜΕΡΟΠΗ ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗ, ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΚΑΝΕΤΣΟΣ
ΚΑΙ ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

**ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΦΑΣΜΑΤΟΣΚΟΠΙΑΣ RAMAN
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΧΡΩΣΤΙΚΩΝ
ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ
ΜΟΝΗΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ**

Στην παρούσα μελέτη ερευνάται η ταυτοποίηση των χρωστικών της Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας με χρήση της μη-καταστροφικής τεχνικής, φασματοσκοπίας Raman.

Η Παλαιά Μονή Ταξιαρχών χρονολογείται στα τέλη του 14ου με αρχές του 15ου αιώνα και βρίσκεται στο όρος Κλωκός στο Αίγιο. Η είσοδος στη μονή γίνεται από τη νότια πλευρά μέσω τριώροφου, πυλώνα με καταχύστρες. Στην επίπεδη επιφάνεια που έχει δημιουργηθεί με προσχώσεις σε επικλινές έδαφος, αναπτύσσονται τα κύρια οικοδομήματα. Το καθολικό, το οποίο είναι αφιερωμένο στον Ταξιάρχη Μιχαήλ, ήταν σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο. Στη νότια πλευρά του καθολικού εφάπτεται το νότιο παρεκκλήσι που είναι μονόχωρος ναός με τρούλο. Το ανατολικό τμήμα και των δύο ναών βρίσκεται μέσα στον βράχο. Στη βόρεια πλευρά του καθολικού, βρίσκεται το βόρειο παρεκκλήσι, το οποίο είναι τοποθετημένο μέσα σε μικρότερο βράχο. Μεγάλη ξύλινη σκάλα οδηγεί στο ψηλότερο σημείο της μονής το οποίο προστατεύεται από ψηλό τοίχο και καταχύστρα. Σε αυτό το επίπεδο βρίσκεται το ασκητήριο του οσίου Λεοντίου, ο ναός της Ανάστασης, που είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός και ο τάφος του οσίου.

Η μελέτη των χρωστικών των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκε και στους τέσσερις ναΐσκους της μονής, δηλαδή, το καθολικό, το βόρειο παρεκκλήσι, το νότιο παρεκκλήσι και τον ναό της Ανάστασης. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν 83 μετρήσεις σε 20 περιοχές των τοιχογραφιών της μονής. Όλες οι μετρήσεις των χρωστικών έγιναν επί τόπου στις τοιχογραφίες της μονής, χωρίς να χρειαστεί δειγματοληψία και μεταφορά στο εργαστήριο, με τη χρήση του φορητού φασματόμετρου Raman Rockhound 785 της DeltaNu. Στη συνέχεια, ακολούθησε η επεξεργασία των μετρήσεων και η μελέτη των φασμάτων ώστε να εξαχθούν τα συμπεράσματα για τον ποιοτικό προσδιορισμό

των χρωστικών. Οι χρωστικές, οι οποίες ταυτοποιήθηκαν κατά την εξέταση των τοιχογραφιών είναι λευκό του ασβεστίου, λευκό του μολύβδου, γύψος, κίτρινη ώχρα, κίτρινο του μολύβδου-κασσίτερου, κόκκινη σανδαράχη, κόκκινο του μολύβδου, κόκκινη ώχρα, αζουρίτης, λαζουρίτης και μαύρο του άνθρακα.

**ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΤΑ ΙΧΝΗ
ΕΝΟΣ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
ΣΤΗ ΜΑΝΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ**

Ο «ιστοριογράφος» Νομικός είναι ένας άγνωστος ζωγράφος που εργάστηκε με το συνεργείο του περί την τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα στη βυζαντινή Μαΐνη. Τελευταία, αξιοποιώντας δημοσιευμένα επιγραφικά/παλαιογραφικά και στυλιστικά ευρήματα, αναγνώρισα έργα του σε επτά εκκλησίες. Εξ αυτών χρονολογημένες ή/και υπογεγραμμένες είναι: ο Άγιος Γεώργιος, Μαράση (1322, υπογραφή στην αφιερωματική επιγραφή), η Φανερωμένη, Δρυάλος (1323, χωρίς υπογραφή) και ο Άγιος Νικόλαος, Νύφι (1325/26, υπογραφή στη Βάπτιση). Ανάλογα στοιχεία που οδηγούν σε κατ' αρχάς ταυτοποίηση σημειώνονται επιπλέον στον Άγιο Νικόλαο στα Σκαλτσοτιάνικα, στον Άγιο Γεώργιο στην Καρύνεια (δεύτερη φάση, νότιο κτίριο) και στο Σωτήρα Γαρδενίτσας. Στενές στυλιστικές συγγένειες αναγνωρίζονται και στην Αγία Σοφία, στη Λαγκάδα της Μεσσηνιακής Μάνης. Η έρευνα συνεχίζεται.

Ο Νομικός υπήρξε (προφανώς ως ο περισσότερο εγγράμματος) σχεδόν αποκλειστικός γραφέας του συνεργείου και οι επιγραφές, (αφιερωματικές, ιερά κείμενα σε ειλητάρια ή ευαγγέλια, ονόματα αγίων και τίτλοι παραστάσεων), οι οποίες εντοπίζονται σε όλα τα μέρη του ναού, υπήρξαν στο μεγαλύτερο μέρος δική του ευθύνη. Η παρούσα προκαταρκτική παρουσίαση επικεντρώνεται κυρίως στην ανάλυση και σύγκριση των επιγραφικών/παλαιογραφικών ευρημάτων, με στόχο την ταύτιση των διαφόρων γραφών με τον γραφέα της Μαράσης (πηγή).

Αναφορικά με τον τρόπο αποτίμησης των ομοιοτήτων, η διαδικασία που επιλέχθηκε είναι η, μέσω επικάλυψης (με τη χρήση φωτογραφιών υψηλής ανάλυσης), σύγκριση αντιπροσωπευτικών γραμμμάτων των διαφόρων επιγραφών στη Μαράση, με σκοπό την μορφοποίηση ενός «μέσου όρου» για κάθε γράμμα, ο οποίος συγκρίνεται με τους «μέσους όρους» των αντίστοιχων γραμμμάτων στις υπό εξέταση γραφές των άλλων μνημείων. Αρχή έγινε από τη Φανερωμένη, όπου απεδείχθη η ταύτιση, και συνεχίστηκε στα άλλα μνημεία, με ιδιαίτερη έμφαση στη Γαρδενίτσα. Από τη φύση της κοπιώδους, η διαδικασία γίνεται προς το παρόν προσεγγιστικά («με το χέρι»). Δυνητικά

μπορεί να αποτελέσει την αρχή κατάρτισης αλγοριθμικής «μεθόδου συγκρίσεων», ειδικής για τις επιτοίχιες επιγραφές, ανάλογης με ό,τι έχει ήδη δημοσιευθεί για τις ανάγλυφες και τους χειρόγραφους κώδικες.

Η επιγραφική/παλαιογραφική ταυτοποίηση συνεπικουρείται από παράλληλη κατάδειξη στυλιστικών και ιδιοματικών συγγενειών των παραστάσεων που περιέχουν ή σχετίζονται με τις επιγραφές και εν τέλει απόδοση της πατρότητάς τους στον Νομικό και το συνεργείο του. Κατά την πρόχειρη εξέταση των εικονογραφικών προγραμμάτων παρατηρούνται διαφορές επιμέλειας, οι οποίες μπορούν να δημιουργήσουν κατ' αρχάς ερωτηματικά. Ερμηνεύονται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Νομικός (κύριος τομέας ευθύνης του οποίου, κατά την ώριμη φάση του, είναι περισσότερο το ιερό, η Σταύρωση, η Βάπτισμα και τα πορτραίτα και οι έφιπποι άγιοι στη χαμηλή ζώνη και λιγότερο οι αφηγηματικές παραστάσεις της ανώτερης ζώνης), εμφανίζεται επιλεκτικά, πιθανόν κατόπιν προτροπής των χορηγών, να μετασχηματίζει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία το απλό, επαρχιακό, αυθόρμητο ιδίωμα του, το οποίο παρ' όλα τα απλά εικαστικά του μέσα εμφανίζεται δόκιμο, σε «επίσημο», το οποίο συμμορφούται με τις προοδευτικές τάσεις της ζωγραφικής του όψιμου 13ου και του πρώιμου 14ου αιώνα. Αμφότεροι οι τρόποι είναι εύκολα διακριτοί και, παρ' όλες τις διαφορές ως προς την επιμέλεια, εμφανίζουν όμοια εγγενή στοιχεία και στενή στυλιστική συγγένεια, βεβαιώνοντας την πατρότητα του Νομικού. Τυπικά παραδείγματα της «επίσημης» εκδοχής είναι παραστάσεις, πορτραίτα και έφιπποι άγιοι της χαμηλής ζώνης στη Φανερωμένη, τη Μαράση, τη Γαρδενίτσα, τα Σκαλτσοτιάνικα. Στην ανώτερη ζώνη, λόγω της οικονομίας του κειμένου, μνεία θα γίνει μόνο των Σταυρώσεων, οι οποίες δείχνονται πανομοιότυπες στη Μαράση, το Νύφι, τη Λαγκάδα, αλλά και στην Φανερωμένη, όπως θα αποδειχθεί όταν αποκαλυφθεί και το υπόλοιπο τμήμα της παράστασης. Τις ομοιότητες των παραστάσεων συνοδεύουν τα ίδια γράμματα, συμπλήματα, σύμβολα, βραχυγραφίες, ακόμα και ολόκληρες λέξεις που ταυτίζονται.

METIN KAYA KAI MERVE KALAFAT

**CULTURAL INTERACTIONS
IN THE MIDDLE PERIOD IN CAPPADOCIA:
ART OF THE BORDER OR BORDER OF THE ART ?**

Much has been said about the various influences on Byzantine art by neighboring cultures (and *vice versa*) during its the millennium-long history; in Norman Sicily, in multi-ethnic Venice, in Cilician Armenia and especially in the richest of the regions of Asia Minor: Cappadocia. Although for Byzantine art historians Cappadocia recalls the cave churches, in reality it constitutes a particular geographical and administrative region, which is variable according the historical periods. This is reflected in its social, economic and artistic life and production, as well as in its population. The multiple, enriched aspect of Cappadocia is due to its strategic position: as the first victim of the Turkic raids of the 11th century, the region became part of the Danişmendids, of the Seljuks, and of the Mongol Ilkhanids in the 12th and 13th centuries.

Many historical sources give details of the coexistence of Christian and Muslim communities. These circumstances must have led to mutual influences in art. Thus, various cultures –Islamic, Caucasian, Syrian, Egyptian, Armenian– on account of the geographical position of the region as a melting pot and a crossroads of different civilizations, find a place in the most peripheral and at the same time the most interesting province of the Byzantine Empire.

For some years now, the Department of Byzantine Art of Istanbul University has been undertaking a study about the Byzantine decorative repertoire of the paintings and the architectural sculpture surviving on Turkish territory. Within this context, work is in progress on the inventory and the study of Cappadocian church paintings.

The paper will deal with different iconographical and design elements in the frescoes of the Cappadocian ecclesiastical buildings, derived from the neighboring cultures and integrated into the repertoire of the paintings of the region.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΛΩΝΑΤΟΣ

**ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΛΙΘΟΞΟΟΣ
Ή ΜΑΡΜΑΡΑΡΙΟΣ ΤΟΥ 12ΟΥ ΑΙΩΝΑ:
ΝΕΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΚΤΙΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΕΥΚΩΝ
ΣΤΟ ΑΥΛΩΝΑΡΙ ΕΥΒΟΙΑΣ**

Ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους βρίσκεται περίπου 5 χλμ. ανατολικά του χωριού Αυλωνάρι Ευβοίας και αποτελεί το καθολικό της Μονής των Λευκών. Το μοναστήρι, που από το 1938 είναι γυναικείο, πήρε την ονομασία του εξαιτίας των πολλών λευκών που υπάρχουν στην περιοχή. Ο ναός στη σημερινή μορφή του έχει υποστεί αρκετές αλλοιώσεις λόγω των πολλών μετασκευών του. Αποτελείται από ένα δίκωγχο κεντρικό τμήμα και μία ακανόνιστη προσθήκη στη δυτική και τη βόρεια πλευρά.

Μέχρι τώρα οι μελετητές θεωρούσαν ότι ο αρχικός ναός ήταν μονόχωρος τρίκωγχος και διέκριναν σε αυτόν τέσσερις αρχιτεκτονικές φάσεις: την πρώτη τη χρονολογούσαν πριν από τα μέσα του 12ου αιώνα, τη δεύτερη, βάσει της κτιτορικής επιγραφής, στα μέσα του 12ου αιώνα, την τρίτη στους παλαιολόγειους χρόνους και την τελευταία κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Μετά την αποκατάσταση και την αφαίρεση των νεώτερων σοβάδων προέκυψαν νέα συμπεράσματα για τις οικοδομικές φάσεις και το αρχικό σχήμα του καθολικού.

Στο εσωτερικό του καθολικού, στη δυτική πλευρά του νάρθηκα, σε θέση υφαιδίου, υπάρχει κτιτορική επιγραφή, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 12ου αιώνα (1143-1180). Οι μελετητές μέχρι τώρα βασισμένοι στην κτιτορική επιγραφή απέδιδαν το μνημείο στον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό (1143-1180). Επιτόπια έρευνα και προσεκτικότερη παρατήρηση της επιγραφής όμως προσφέρει μία νέα ανάγνωση σύμφωνα με την οποία εδώ έχουμε το όνομα ενός λιθοξόου που εργάστηκε στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους. Έτσι προστίθεται άλλος ένας επώνυμος καλλιτέχνης της πέτρας στους ελάχιστους μέχρι τώρα γνωστούς από τη μέση βυζαντινή περίοδο.

ERGÜN LAFLI KAI SAMI PATACI

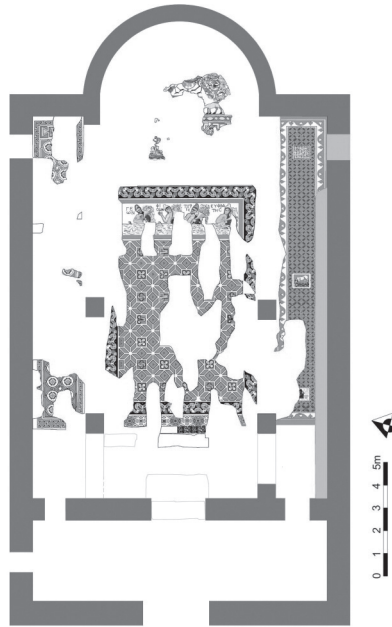
**EDESSEAN MOSAIC ARTISTS
IN BYZANTINE PAPHLAGONIA
AND ELSEWHERE IN ASIA MINOR**

This paper focuses on early Byzantine mosaic floors, discovered in Hadrianopolis in Paphlagonia in north-central Turkey. These mosaic floors of the early sixth century A.D., *i.e.* the Justinianic period, were executed by artists from Edessa or Osroene in the northern Syrian area. Edessa, today's Şanlıurfa in southeastern Turkey, was a famous centre of mosaic arts during the Hellenistic, Roman and Byzantine periods and was the capital of Osroene, a minor region including Carrhae (Harran) and Birtha (Birecik) located east of the Euphrates (Fırat) river in the Turkish-Syrian frontier region. The region was a suitable place for mosaic art thanks to the sources of the Euphrates and its tributaries. Numerous villas and churches with extensive mosaic floors are known in this region from the early Byzantine period. Between 2006 and 2008 depictions of pagan mythological scenes, such as the life of Achilles and Amazon warriors hunting wild animals, were discovered in the 'villas of the Amazons' in a place called 'Haleplibahçe' in Edessa and these extensive mosaic floors are dated to the early sixth century A.D. The most spectacular pagan scene among these Byzantine mosaic floors is the amazon Melanippe, wearing a phrygian cap and red robe, thrusting her lance towards a lion in a mosaic composition that depicts a hunting scene. All these exotic and complicated pagan figures were identified with Greek inscriptions accompanying them. These mosaics in this palatial house probably belonged to an important early Byzantine governor of Osroene. A large mosaics museum has been established over these floors and opened in 2010s as the 'Mosaic museum of Haleplibahçe' where several mosaic floors of the Roman and early Byzantine periods from the region were also transported. Thanks to this new museum in southeastern Turkey we now have an extensive knowledge of the mosaic arts of Edessa and Osroene during the early Byzantine period. Especially mosaic floors of churches with Old-Syriac inscriptions are of great significance. In his Ph.D. dissertation Barış Salman, a young Turkish archaeologist who unfortunately passed away just recently, attempted to contextualize the mosaic art and the

school of Edessa and Osroene , which has not been published fully, within the early Byzantine period.

Through the field studies by E. Lafli between 2005 and 2008 in Hadrianoupolis in Paphlagonia in north-central Turkey, it became clear that mosaic artists from early Byzantine Edessa or Oshroene came as far north as Paphlagonia and executed some masterpieces, as revealed by mosaics in the Basilica B of Hadrianoupolis in 2003 (Fig. 1). In this paper all the early Byzantine mosaics done by the Edessean artists in Hadrianoupolis and elsewhere in Asia Minor will be presented. It is our aim to present a southeastern Anatolian mosaic school active in the early Byzantine Empire throughout the eastern Mediterranean. We will also examine why Edessean mosaicists were preferred by the locals in other parts of the Empire.

Fig. 1. The Basilica B in Hadrianoupolis in Paphlagonia with mosaic floors, executed by the artists from Edessa (after S. Pataci, 2018).

**ΟΙ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ:
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ «ΑΛΛΟΥ»**

Ηεβραϊκή παρουσία στον πελοποννησιακό χώρο μαρτυρείται ήδη από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, όταν ο ιουδαίος Φίλων αναφέρει ότι ιουδαϊκές κοινότητες υπήρχαν: «εις Θεταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν, Αιτωλίαν, τὴν Ἀττικὴν, Ἄργος, Κόρινθον τὰ πλεῖστα καὶ ἄριστα Πελοποννήσου, καὶ οὐ μόνον αἱ ἡπειροὶ μεστὰι τῶν ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσὶν, ἀλλὰ καὶ νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη». Οι συνθήκες σχετικής ηρεμίας, που επικρατούσαν στην περιοχή, καθώς και η ιδιότητα των ρωμαίων πολιτών, που είχαν τα μέλη των εβραϊκών κοινοτήτων, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που ευνόησαν την εγκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο και στην Πελοπόννησο ειδικότερα. Τομή στην ιστορική τους εξέλιξη υπήρξε η επίσημη αναγνώριση της χριστιανικής ως επίσημης θρησκείας του βυζαντινού κράτους, που είχε ως συνέπεια την μεταβολή της αντιμετώπισης των Εβραίων κάτω από άλλη οπτική, όπως υπαγόρευε η διδασκαλία των Πατέρων και οι Κανόνες της εκκλησίας. Μέσα στο ιστορικό αυτό πλαίσιο, εβραϊκές κοινότητες βεβαιώνονται στις παραθαλάσσιες κυρίως πόλεις και κοντά στα εμπορικά λιμάνια (Κόρινθο, Ερμιόνη, Μεθώνη, Κορώνη), αλλά και σε πόλεις όπως το Ἄργος και την Μαντίνεια.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρηθεί η ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που βοηθούν μέσω της μελέτης των διαθέσιμων φιλολογικών πηγών και κυρίως των εβραϊκών αρχαιολογικών καταλοίπων του πελοποννησιακού χώρου (επιγραφών, ψηφιδωτών, χώρων λατρείας κ.λπ.), στην προσέγγιση των αλληλοεπιδράσεων μεταξύ εβραϊκών, χριστιανικών και ειδωλολατρικών στοιχείων και, τέλος, στην σκιαγράφηση της πολύμορφης και πολυσήμαντης εικόνας του «άλλου».

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΥΧΟΥΝΑΣ

ΚΕΝΤΗΜΕΝΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΤΡΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Στον Ι. Ν. της Παναγίας Ρευματοκρατούσας στη Γέφυρα του νομού Θεσσαλονίκης φυλάσσεται προσφυγικό κειμήλιο από τις Μέτρες της Ανατολικής Θράκης. Πρόκειται για κεντημένο επιτάφιο συνολικών διαστάσεων 1,93×1,37 μ., ο οποίος διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Αποτελείται από την κυρίως παράσταση, η οποία αναπτύσσεται σε ένα κομμάτι υφάσματος, και ένα πλαίσιο με ανθικό μοτίβο που αποτελείται από τέσσερα τεμάχια. Την πυκνή σύνθεση περιτρέχει μεγαλογράμματη επιμελημένη επιγραφή με το Χερουβικό του Μεγάλου Σαββάτου. Η σύνθεση είναι το δεύτερο παράδειγμα ενός σπάνιου τύπου επιταφίου, στον οποίο παρουσιάζεται η σκηνή της Αποκαθήλωσης και εκείνη του Επιταφίου Θρήνου σε μια ενιαία σύνθεση και όχι σε δύο, όπως οι επιτάφιοι από τις παραδουνάβειες περιοχές (Επιτάφιος πρίγκηπα Σερμπάν Καντακουζηνού, 1681, Μουσείο Τέχνης Βουκουρεστίου). Τη σύνθεση συμπληρώνουν οι ολόσωμες μορφές των αρχαγγέλων, άγγελοι και εξαπτέρυγα. Στις γωνίες υπάρχουν τα σύμβολα των ευαγγελιστών. Λόγω του πλούτου της σύνθεσης ο αστρικός και ανθικός διάκοσμος είναι περιορισμένος, ενώ τα παραπληρωματικά στοιχεία της σύνθεσης (καλάθι με τανάλια και τα καρφιά, το θυμιατό και το αγγείο των αρωματικών ελαίων) υπάρχουν διάσπαρτα. Η ποιότητα της εργασίας είναι υψηλή και δείχνει έλεγχο των μέσων.

Το έργο δεν φέρει στοιχεία εξωτερικής χρονολόγησης. Επιγραφή δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ. Η χρονολόγησή του μπορεί να γίνει με βάση το μόνο και ασφαλώς χρονολογημένο ανάλογο, τον επιτάφιο του 1672, δωρεά της οικογένειας Ζαρίφη, που εκτίθεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών. Στοιχείο που ενισχύει την χρονολόγησή του εκείνη την περίοδο είναι και ο τύπος των γραμμμάτων της επιγραφής που περιτρέχει την παράσταση. Η σύγκριση των δύο οδηγεί σε μίαν χρονολόγηση μάλλον πρωϊμότερη για το έργο από τις Μέτρες, καθώς παρουσιάζει μια αδρότερη απόδοση των μορφών και η εκτέλεση είναι περισσότερο επίπεδη. Ο εντοπισμός του συγκεκριμένου έργου με γνωστή προέλευση από μια επισκοπή στην άμεση εγγύτητα της Κωνσταντινούπολης ενισχύει την υπόθεση πως και ο επιτάφιος στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο είναι έργο της πρωτεύουσας.

Τα δύο αυτά έργα και ο μη εντοπισμός μέχρις ώρας αντίστοιχων παραστάσεων σε άλλα μέσα (φορητές εικόνες ή μεγάλη τέχνη) αφήνει την εύλογη υπόθεση ανοιχτή πως η συγκεκριμένη πυκνή εικονιστική αφήγηση αναπτύχθηκε στην κεντητική στο τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα. Τούτο ενισχύει την άποψη πως η κεντητική δεν υπήρξε μόνο το πεδίο, όπου μεταφέρονταν οι ώριμες από άλλα μέσα συνθέσεις κατά τη λεγόμενη περίοδο του ιστορικού τύπου, αλλά και το γόνιμο έδαφος εικονογραφικών πειραματισμών. Τίθεται επίσης επιτακτικά η ανάγκη δημιουργίας ηλεκτρονικής τράπεζας καταγραφής των διάσπαρτων αμφίων όλων των ειδών για την καλύτερη μελέτη του είδους.

**ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΜΠΛΟ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΡΗΤΗ**

Σε αντίθεση με τον ηπειρωτικό και τον υπόλοιπο νησιωτικό χώρο η Κρήτη παρουσιάζει ελάχιστα ολοκληρωμένα σύνολα τέμπλων της μεσοβυζαντινής περιόδου. Τις περισσότερες φορές οι μαρτυρίες για την ύπαρξη αυτών των εγκαταστάσεων προέρχονται από αρχιτεκτονικά γλυπτά που έχουν τοποθετηθεί ως διακοσμητικά στοιχεία σε δεύτερη χρήση στην τοιχοδομία μεταγενέστερων εκκλησιών. Ένας μεγάλος αριθμός τέτοιων εντοιχισμένων γλυπτών είχε φωτογραφηθεί από τον G. Gerola. Επιπλέον, η εικόνα σχετικά με την ύπαρξη τέμπλων συμπληρώνεται από τις πρόσφατες ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες των Εφορειών Αρχαιοτήτων, που έχουν φέρει στο φως νέα στοιχεία σχετικά με τη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική του νησιού.

Από το δημοσιευμένο υλικό, φαίνεται ότι η ύπαρξη και η μορφή του τέμπλου συνδέονται με μία σειρά παραγόντων που έχουν σχέση με την ιδιότητα/χρήση του ναού, τον αρχιτεκτονικό τύπο και τη γεωγραφική θέση του. Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί που βρίσκονται ανάμεσα στο θρησκευτικό και το διοικητικό κέντρο του νησιού (Γόρτυνα και Χάνδακας), φαίνεται ότι ήταν εφοδιασμένοι με αυτές τις εγκαταστάσεις. Παράλληλα σε έναν περιορισμένο αριθμό από αυτούς εντοπίζονται τοιχογραφίες ως προσκυνηματικές εικόνες στους ανατολικούς πεσσούς, διαμορφώνοντας έναν ολοκληρωμένο τρόπο προβολής του ιερού βήματος. Στους ναούς αυτής της περιοχής, η ύπαρξη του τέμπλου συμπορεύεται με την υιοθέτηση αρχιτεκτονικών στοιχείων που συνδέονται με τις σύγχρονες καλλιτεχνικές εξελίξεις, αποτελώντας προϊόντα συνειδητού καλλιτεχνικού και λατρευτικού εκσυγχρονισμού. Αντιθέτως στο κεντρικό και στο δυτικό τμήμα του νησιού (σημερινοί νομοί Ρεθύμνου και Χανίων) η μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική είναι σπάνια. Οι αρχιτεκτονικές μορφές (σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με εξέχον σταυρικό σκέλος, ναοί σε σχήμα ελεύθερου σταυρού) που αναπτύσσονται σε αυτές τις περιοχές υποδεικνύουν τον συγκερασμό συντηρητικών και προοδευτικών στοιχείων, που αντανακλώνται στον πιθανό αρχαϊκό τρόπο προβολής του ιερού βήματος, όπως προκύπτει

από μνημεία που εντοπίζονται σε απομονωμένες θέσεις (Άγιος Παύλος, Σφακιά).

Παράλληλα μία άλλη κατηγορία ναών του νησιού –οι συνεπτυγμένοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι– χαρακτηρίζεται από έναν ιδιαίτερο τρόπο παρουσίασης των προσκυνηματικών εικόνων/τοιχογραφιών, ο οποίος σχετίζεται άμεσα με την προσαρμογή τους στην αρχιτεκτονική επιφάνεια, υποδεικνύοντας την υποκατάσταση του τέμπλου με άλλα δομικά στοιχεία που αποκρύπτουν τμηματικά το ιερό βήμα.

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται η ύπαρξη μίας τελετουργικής πολλαπλότητας η οποία εκφράζεται από τη μία, με την εφαρμογή των επίσημων λειτουργικών μορφών που αντανακλούν τις σύγχρονες μητροπολιτικές εξελίξεις και από την άλλη, με την εμμονή σε «αρχαϊκούς» λατρευτικούς χειρισμούς (και λύσεις) που εκπορεύονται από την τοπική λαϊκή λατρευτική παράδοση.

ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΑΝΙΩΤΗΣ

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΞΙΦΩΝ
ΣΤΟ ΒΑΡΑΓΓΙΚΟ ΣΤΡΑΤΕΥΜΑ.
ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ

Η παρουσία των βαράγγων μισθοφόρων στον βυζαντινό στρατό υπήρξε Ημακραιώνη. Η αποδεδειγμένη αξιοπιστία τους οδήγησε τους βυζαντινούς αυτοκράτορες στη δημιουργία ειδικού τάγματος σωματοφυλάκων που συγκρότησαν τη Βαραγγική Φρουρά. Το τάγμα αποτελούνταν από ένα μωσαϊκό εθνοτήτων, όπως Ρως και Σκανδιναβοί, ενώ σε αυτούς προστέθηκαν και αγγλοσάξονες πρόσφυγες, μετά τη νορμανδική εισβολή στην Αγγλία, αποδεικνύοντας τον πολυεθνικό και πολυφυλετικό χαρακτήρα του σώματος, ανάλογο με εκείνον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η οποία τους είχε στρατολογήσει. Από τους πιο φημισμένους Βίκινγκ που υπηρέτησαν στην Βαραγγική Φρουρά ήταν οι Bolli Bollasson και Harald Sigurðson Hardraada. Ο Sigfús Blöndal σημειώνει πως το τάγμα παρέμεινε στην υπηρεσία του Βυζαντίου μέχρι και τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Ο κάθε βάραγγος μισθοφόρος που κατατασσόταν στον βυζαντινό στρατό έφερνε μαζί και τον προσωπικό του οπλισμό. Προκειμένου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία να ανταπεξέλθει στις όλο και αυξανόμενες τεχνολογικές ανάγκες που απαιτούσε η εξέλιξη των όπλων μέσα στους αιώνες, αφομοίωσε τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα των γειτόνων και των μισθοφόρων της. Ως αποτέλεσμα έχουμε έναν συγκερασμό τυπολογικών χαρακτηριστικών, ο οποίος γίνεται αντιληπτός στα επιμέρους τμήματα ενός ξίφους.

Από χρονικογράφους της Ανατολής, όπως ο ιστοριογράφος των τελών του 9ου αιώνα Ibn Khurdadbeh, πληροφορούμαστε πως οι Βίκινγκς διακινούσαν όπλα από την περιοχή της κοιλάδας του Ρήνου προς την Κωνσταντινούπολη και τη Βαγδάτη, στο πλαίσιο των εμπορικών σχέσεων που είχαν με τους Βυζαντινούς και του Άραβες. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στο διαμετακομιστικό εμπόριο, καθώς μέσα από την επικράτειά της πρέπει να διακινούνταν σημαντικό μέρος του οπλισμού του μεσαίωνα. Επίσης, από τις πραγματείες του Al-Kindi και του Al-Biruni, τον 9ο και τον 11ο αιώνα αντίστοιχα, αντλούμε πληροφορίες για το υλικό κατασκευής των λεπίδων που προέρχονταν από την βόρεια Ευρώπη.

Στις σκανδιναβικές σάγκες και στη λογοτεχνία, αναφέρονται και εξυ-

μνούνται ξίφη, τα οποία αποτελούσαν δώρα ξένων ηγεμόνων ή λάφυρα πολέμων. Σε μερικές περιπτώσεις, περιγράφονται ξίφη που έφεραν πίσω στην πατρίδα τους οι πολεμιστές. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το ξίφος με το όνομα Brynjubitr, που σύμφωνα με τον μύθο, το έφερε ο Sigurd ο Έλληνας από την Κωνσταντινούπολη. Ακόμη, η νορβηγική σάγκα Heimskringla του Snorre Sturlason (13ος αιώνας) εξιστορεί το γεγονός πώς το σπαθί με την ονομασία Hneitir, του νορβηγού βασιλιά αγίου Όλαφ, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη από κάποιον Σουηδό, ύστερα από τον θάνατο του βασιλιά στο Stiklestad το 1031.

Η παρούσα εργασία εστιάζει στη μελέτη ξιφών, τα οποία παρουσιάζουν μεικτά σκανδιναβικά και βυζαντινά τυπολογικά χαρακτηριστικά, ενώ συγχρόνως επιχειρείται η οργάνωση ενός τυπολογικού καταλόγου με βάση την μορφολογία του προφυλακτήρα και των σφαιρωμάτων της λαβής. Το μελετημένο αρχαιολογικό υλικό προέρχεται από ένα ευρύ γεωγραφικό φάσμα, που καλύπτει την περιοχή της Σκανδιναβίας, των Βαλκανίων, την εμπορική οδό «Βαράγγων-Ελλήνων», αλλά και την Μικρά Ασία. Ο κύριος όγκος του υλικού χρονολογείται από τον 10ο μέχρι τον 12ο αιώνα, όπου η βαραγγική φρουρά βρίσκεται στην ακμή της. Τέλος, η εικονογραφία χρησιμοποιείται συμπληρωματικά για την σύγκριση με το σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό.

Η ΤΙΜΩΡΙΑ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΨΑΛΤΗΡΙΑ ΜΕ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗΝ ΩΑ

Στα βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ωα, η τιμωρούσα μορφή στις αντίστοιχες παραστάσεις είναι κοινός θνητός (κατά κανόνα στρατιώτης), άγιος, άγγελος ή δαίμονας, ενώ η τιμωρούμενη είναι εν γένει ο άδικος, ο οποίος ταυτίζεται κατά περίπτωση με τον αμαρτωλό, τον άνομο, τον βλάσφημο και –συνεκδοχικά– τον αιρετικό.

Η ανακοίνωση επικεντρώνεται σε παραστάσεις, στις οποίες εικονίζεται η τιμωρία ενός ή περισσότερων αδίκων από έναν άγγελο. Η παρουσία του αγγέλου ως τιμωρού οφείλεται στο ότι σύμφωνα με τη χριστιανική πίστη ο Θεός αναθέτει την τιμωρία των αμαρτωλών στις ασώματες αυτές δυνάμεις. Εξετάζονται μικρογραφίες στις οποίες αποδίδεται η αποκοπή της γλώσσας ή των χειλέων του βλασφήμου, η οδήγηση των αμαρτωλών στον Άδη, καθώς και η πλήξη των ανόμων με βέλη ή ο λογχισμός τους.

Όπως φαίνεται από τις εν λόγω απεικονίσεις, τα επιλεγόμενα θέματα αποτελούν συχνά μία κατά λέξη εικονογράφηση του ψαλμικού κειμένου, σε κάποιες όμως περιπτώσεις μπορούν να συσχετισθούν και με τη συμβολική του ερμηνεία. Οι μικρές επίσης διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στις επιγραφές που υπομνηματίζουν τις παραστάσεις ανάμεσα στα ψαλτήρια του 9ου και σε αυτά του 11ου και του 13ου αιώνα, έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς απορρέουν από τον διαφορετικό σκοπό της δημιουργίας και της φιλοτέχνησης των αντιστοίχων χειρογράφων.

Όσον αφορά στην εικονογραφική καταγωγή τους, τα εξεταζόμενα θέματα προέρχονται από παραστάσεις θριάμβου του ρωμαίου αυτοκράτορα, καθώς και από κύκλους μαρτυρίων, γνωστών τόσο από παλαιοχριστιανικές γραπτές πηγές όσο και από μεταγενέστερα έργα τέχνης. Η χρήση όλων αυτών των εικονογραφικών κύκλων καταδεικνύει πρωτίστως, με έναν ακόμη τρόπο, την άρρηκτη συνέχεια μεταξύ παλαιοχριστιανικής και μεσοβυζαντινής ζωγραφικής και συμβάλλει στην ευκρινέστερη θεώρηση του ζητήματος της διακόσμησης του ψαλτηρίου. Διαφωτίζει, τέλος, ζητήματα που έχουν πρόσφατα τεθεί σχετικά με τη δημιουργία του βυζαντινού ψαλτηρίου με μικρογραφίες στην ωα. Η παρουσία αυτής της θεματολογίας δεν δίνει ωστόσο απάντηση σε όλα τα ερωτήματα που απασχολούν την έρευνα για περισσότερο από έναν αιώνα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΟΣΧΟΒΗ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΙΓΩΝΑΚΗ,
ΔΑΦΝΗ ΧΡΟΝΑΚΗ, GIANLUCA CANTORO,
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΤΗΦΟΡΗ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ
ΚΑΙ ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΤΕΙΝΗΣ

ΟΡΟΣ ΟΞΑ, ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Το Όρος Οξά είναι ο ορεινός όγκος νότια της Ελούντας και δυτικά του κόλπου του Μιραμπέλου, ο οποίος χαρακτηρίζεται από πλαγιές ιδιαίτερα απόκρημνες. Από την κορυφή της Οξάς ελέγχεται οπτικά όλη η γύρω περιοχή και κυρίως ο κόλπος του Μιραμπέλου και ο κόλπος της Ελούντας. Ορατά αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίζονται στο στενό και επίμηκες βραχώδες πλάτωμα της κορυφής σε υψόμετρο περίπου 530 μ. Οι λιγοστές βιβλιογραφικές αναφορές στην Οξά επικεντρώνονται στον φυσικά οχυρό χαρακτήρα της θέσης και στην πιθανή ύπαρξη οχυρωματικών έργων της κλασικής-ελληνιστικής περιόδου. Ωστόσο, τα αρχιτεκτονικά λείψανα που κυριαρχούν στη θέση, όπως τμήματα οχυρωματικού περιβόλου και κυρίως υδατόπυργοι και δεξαμενές, χρονολογούνται στη βυζαντινή περίοδο και πιθανότατα προς το τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Η άμυνα της Κρήτης κατά τη διάρκεια των κρίσιμων χρόνων των αραβικών επιδρομών (7ος-8ος αιώνας μ.Χ.) ενισχύθηκε με την κατασκευή ισχυρών οχυρώσεων στις ακροπόλεις των επισήμων πόλεων, αλλά και σε μικρότερους οικισμούς. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οχυρωμένες θέσεις σε δυσπρόσιτες περιοχές για την προστασία του πληθυσμού όχι μόνο των πόλεων, αλλά και της υπαίθρου.

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα πρώτα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας που διεξάγεται στο Όρος Οξά από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής ως παράγωγο του φόβου του «άλλου», αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση του ιδιαίτερου χαρακτήρα αυτού του οχυρωμένου τόπου.

Η αρχαιολογική έρευνα στο Όρος Οξά χρηματοδοτείται από το ερευνητικό έργο «Την εποχή της κρίσης: οχυρωμένοι τόποι στην Κρήτη (7ος-9ος αιώνας)», το οποίο αποτελεί επιμέρους δράση του ερευνητικού προγράμματος «ΜΕΤΟΠΟ: Μεσογειακά Τοπία του Πολιτισμού: πολιτισμικά τοπία του παρελθόντος στη διαχρονία της Μεσογείου».

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ
ΚΑΙ ΠΕΛΛΗ ΜΑΣΤΟΡΑ

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΕΙΟΣ ΣΗΚΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου είναι ενσωματωμένα τμήματα μεγάλου αυτοκρατορικού κωνσταντίνειου κτηρίου με ημικυκλική κόγχη ενσφηνωμένη μεταξύ διώροφων περυγίων, η οποία περιβαλλόταν από κιονοστήρικτη στοά. Κίονες και τοίχοι του ιδίου κτηρίου είναι ενσωματωμένοι στα ανατολικά προσκτίσματα της βασιλικής και διαμόρφωναν μαζί με την υπόγεια σήμερα «κρύπτη» διώροφη την ανατολική πλευρά του. Στο δυτικό πέρας του κτηρίου ανήκει ο αρχαιοπρεπής τοίχος του τριβήλου της βασιλικής με το επιτοίχιο μαρμαροθέτημα. Διμερής εξέδρα διατηρήθηκε στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής ως *locus sanctus*. Το ανατολικό και δυτικό τμήμα του κτηρίου, που έχουν δεχθεί επεμβάσεις «εκχριστιανισμού», συνδέονταν με στοές. Στο κεντρικό κλίτος κιβώριο στέγαζε κάτι σημαντικό.

Το κτήριο παρεμβάλλεται χρονικά ανάμεσα στον ρωμαϊκό λουτρόνα και την παλαιοχριστιανική βασιλική και έχει χαρακτηριστικά της κωνσταντίνειας αρχιτεκτονικής των σπολίων και των διάτρητων μεγαλοπρεπών χώρων. Σύμφωνα με την αγιολογική παράδοση περί αγίου Δημητρίου τη θέση αυτή κατελάμβανε κατά το συνοπτικό Μαρτυρολόγιο *μικρού πάνυ σχήματος οικία* (οικίσκος) με τον τάφο του μάρτυρα, και κατά το εκτενές Μαρτυρολόγιο *σεβάσμιος σηκός* που περιείχε τον τάφο του μάρτυρα. Το πολυτελές μεγάλο αυτοκρατορικό κτήριο δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον *οικίσκο*. Αντιθέτως έχει τα χαρακτηριστικά του *σηκού*. *Σηκός* και *οικίσκος* είναι δύο διαφορετικά αλλά σύγχρονα πράγματα με την έννοια ότι ο *σηκός*, το μεγάλο αυτοκρατορικό κτήριο, περιείχε τον *οικίσκο*, δηλαδή το κιβώριο.

Ο συσχετισμός *σηκού* και *οικίσκου* αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά πράγματα και συνάδει με την αγιολογική παράδοση για την ίδρυση της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου από τον έπαρχο του Ιλλυρικού Λεόντιο το 412-413, είκοσι χρόνια μετά τη σφαγή των Θεσσαλονικέων στον ιππόδρομο (390). Ο Λεόντιος επιθυμώντας να αποκαταστήσει την πρότερη κωνσταντίνεια κοινωνική κατάσταση στην πόλη ενσωμάτωσε στη βασιλική κύρια μέρη του κωνσταντίνειου *σηκού* και διατήρησε το κιβώριο/οικίσκο

καθιερώνοντας μαζί με την εγκατάσταση της Ευταξίας την αγιοποίηση του τοπικού ήρωα και θαυματουργού αγίου Δημητρίου.

Η διάκριση του κωνσταντίνειου σηκού αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο επιβεβαιώνει την πρωιμότητα και εντοπιότητα της λατρείας του και καταρρίπτει ως ανυπόστατες τις θεωρίες περί αμφισβήτησης του αγίου Δημητρίου και της σχέσης του με τη Θεσσαλονίκη. Οι θεωρίες αυτές εμφανίστηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα εντάσσονται στο πλαίσιο του Ανατολικού και Μακεδονικού Ζητήματος, και σκοπό έχουν την απομάκρυνση του αγίου Δημητρίου και του Κωνσταντίνου από τη Θεσσαλονίκη, δύο ενοποιητικών δυνάμεων που αντιστέκονταν στον διαμελισμό και τη μοιρασιά των Βαλκανίων, που είχαν επιβάλει οι Τετράρχες.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚΑΣ
ΚΑΙ ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΣΚΑΓΚΟΣ

ΤΟ ΟΧΥΡΟ ΤΗΣ ΖΑΡΑΦΩΝΑΣ ΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ

Το οχυρό της Ζαραφώνας, κτισμένο στην κορυφή απότομου λόφου (υψόμετρο 748 μ.), στις δυτικές υπώρειες του Πάρωνα, συνιστά αξιόλογο δείγμα της μεσαιωνικής οχυρωματικής αρχιτεκτονικής στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Η θέση του είναι κομβική και στρατηγική καθώς ελέγχει τη διάβαση από το οροπέδιο του Γερακίου στην Τσακωνιά, κατεξοχήν ζωτική ενδοχώρα της Μονεμβασίας.

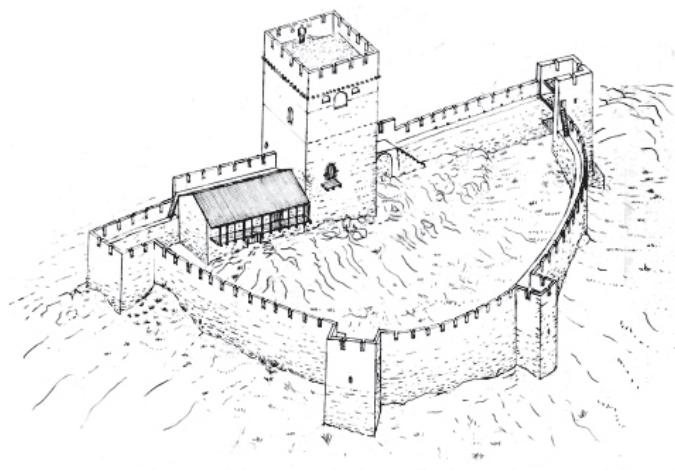
Η πρώτη συστηματική εξέτασή του έγινε το 1930 από τον Α. Βον. Το 2008 ο Σ. Μαμαλούκος έθεσε τις βάσεις για μια εμπειρισταωμένη μελέτη του, η οποία ευοδώθηκε πρόσφατα από τους Ν. Σκάγκο (2011), με ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση, και Γ. Νίκα (2017), με αρχιτεκτονική αποτύπωση και ανάλυση.

Στον πυρήνα του οχυρού, υψηλός, τριώροφος πύργος συνδέεται με πεταλόσχημο περίβολο που έχει έκταση 680 τ.μ. Τέσσερις μικροί πύργοι ενισχύουν την αμυντική ζώνη στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Βόρεια του κεντρικού πύργου βρίσκεται η πύλη εισόδου, ενώ νότια, μικρότερη φραγμένη πυλίδα. Σε επαφή με τη νότια πλευρά του κεντρικού πύργου σώζονται τα κατάλοιπα διώροφου κτηρίου-κατοικίας.

Τα σωζόμενα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία μαρτυρούν συνάφεια με οχυρωματικές κατασκευές και κοσμικά κτήρια στον Μυστρά, στο Γεράκι και στη Μονεμβασία. Στον κεντρικό πύργο, η θολοδομία –ημισφαιρικοί θόλοι στον πρώτο όροφο και σταυροθόλιο στον δεύτερο– και επιμέρους στοιχεία, όπως τοξωτά ανοίγματα, αβαθείς τοξωτές κόγχες, τοξικές θυρίδες, εσωτερική κρυπτή κλίμακα για την επικοινωνία των δύο ορόφων, αποχωρητήριο, περιμετρική ζώνη λίθινων κιλλιβάντων για τη στήριξη ξύλινου εξώστη, δείχνουν την αναπαραγωγή κατασκευαστικών προτύπων που απαντούν κυρίως στον Μυστρά. Το κτήριο-κατοικία διασώζει ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως ίχνη δίρριχτης στέγης, ερμάρια και αποχωρητήριο. Οι διαμπερείς δοκοθήκες στην πρόσοψη υποδεικνύουν διαμόρφωση μεσοπατώματος με εξώστη, στοιχείο που απαντά σε οικίες του Γερακίου και του Μυστρά.

Για τη χρονολόγηση του οχυρού καθοριστικό είναι το εγχάρακτο μονόγραμμα $\Theta \Delta \Pi$ (= Θεόδωρος Δεσπότης Πορφυρογέννητος) στη δυτική πλευρά του κεντρικού πύργου, το οποίο εμφανίζει συνάφεια με αντίστοιχο μονόγραμμα στην ακρόπολη της Μονεμβασίας. Το τελευταίο αποδίδεται στον Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο, ο οποίοςς μερίμνησε το 1442 για την ενίσχυση των οχυρώσεων της Μονεμβασίας και συνακόλουθα για την αμυντική θωράκιση της περιφέρειάς της, όπως η Ζαραφάνα. Στην περίοδο της πρώτης τουρκοκρατίας έγιναν επισκευές στο οχυρό και συγκεκριμένα στον κεντρικό πύργο.

Μέσω της διεπιστημονικής προσέγγισης, διαπιστώνονται οικοδομικές πρακτικές που εφαρμόζονται στον λακωνικό και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, σε συνάρτηση με το επίσημο αρχιτεκτονικό ιδίωμα του Δεσποτάτου του Μορέως καθώς και με τις επιρροές της φράγκικης παρουσίας στην περιοχή.

Προοπτική απεικόνιση του οχυρού της Ζαραφάνας από ανατολικά (αναπαράσταση Γ. Νίκας).

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΚΑΙ ANNA-MΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

**ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΣΤΟ ΔΕΜΙΡΛΙ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ:
ΜΙΑ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ**

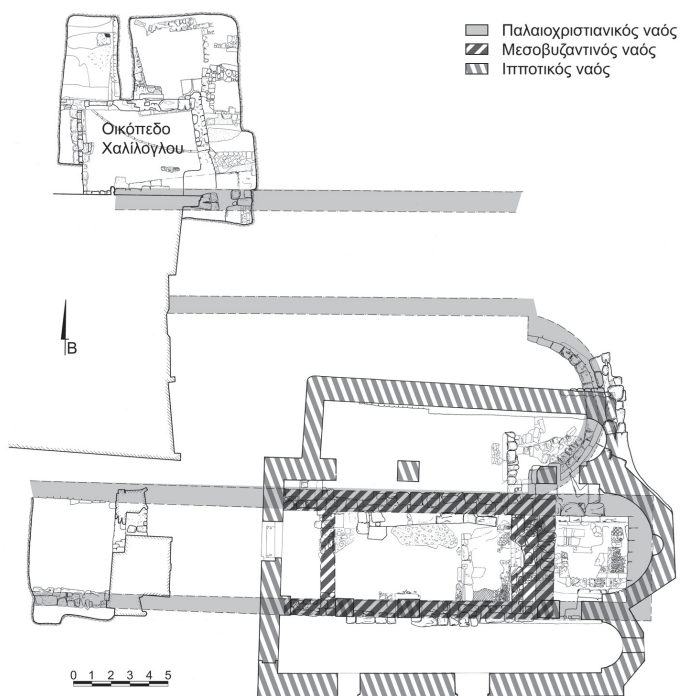
Μεταξύ 1941 και 1944 η πόλη της Ρόδου βομβαρδίστηκε επανειλημμένα. Μία από τις απώλειες ήταν ο μεγάλος ναός περιόδου ιπποτοκρατίας (1309-1522) που πιθανολογείται ότι ήταν τότε η μητρόπολη των Ορθοδόξων. Επί τουρκοκρατίας (1523-1912), ο ναός ήταν γνωστός ως Δεμιρλί τζαμί, και αποτυπώθηκε αρχιτεκτονικά από τον γάλλο μελετητή Albert Gabriel. Οι ανασκαφικές έρευνες ξεκίνησαν το 1985 και συνεχίστηκαν ως το τέλος του 1987 (ΑΔ 42: 666-669). Ακολούθησαν μικρότερες ανασκαφικές περιόδους το 1990-1991 (ΑΔ 45: 510) και το 2001-2002. Συνοπτική παρουσίαση της ανασκαφής δημοσιεύθηκε το 1991 (*CorsiRav*: 333-337). Συμπληρωματικά δεδομένα παρέσχε η ανασκαφή του παραπλήσιου οικοπέδου Χαλίλογλου (1992/1995).

Συνοπτικά, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τριών ναών: (α) του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλλαίου ναού της ιπποτοκρατίας, εμβαδού περίπου 340 μ². (β) βυζαντινού μονόχωρου ναού, εμβαδού 84 μ², που κτίστηκε σε τμήμα του νότιου κλίτους παλαιοχριστιανικής βασιλικής, χρησιμοποιώντας και μέρος από το μαρμαροθετημένο δάπεδό της και (γ) τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία ερευνήθηκαν η αγίδα, τμήμα του κεντρικού κλίτους και το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους σε μήκος περίπου 18 μ. Το εμβαδόν του αποκαλυφθέντος μέρους της βασιλικής είναι περίπου 280 μ² αλλά αρχικά το οικοδόμημα πρέπει να ήταν αρκετά μεγαλύτερο, δεδομένου ότι η συνέχεια της θεμελίωσης του νότιου τοίχου και της κιονοστοιχίας του νότιου κλίτους ανιχνεύθηκαν σε μήκος 33 μέτρων. Δεν στάθηκε δυνατόν να διερευνηθεί το βόρειο κλίτος, που μάλλον καταστράφηκε από μεταγενέστερες δραστηριότητες. Ίχνος του βόρειου τοίχου του κλίτους αυτού αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του γειτονικού οικοπέδου Χαλίλογλου, οπότε το συνολικό εμβαδόν της βασιλικής ξεπερνούσε τα 400 μ².

Πρόσφατα διαπιστώθηκε ότι ο διαχρονικός αυτός χώρος λατρείας έχει αποδώσει μεγαλύτερο αριθμό νομισμάτων από κάθε άλλη ανασκαφή της

πόλης της Ρόδου. Για τον λόγο αυτό, ήταν ιδιαίτερα επιθυμητή η συσχέτιση των νομισμάτων με τα υπόλοιπα ανασκαφικά δεδομένα. Αν και έχουν μελετηθεί μεμονωμένα ευρήματα κεραμικής και λιθοξοϊκής της ύστερης αρχαιότητας και της βυζαντινής ζωγραφικής και μικροτεχνίας, ο μεγάλος όγκος της κεραμικής και τα μικροευρήματα δεν έχουν συστηματικά εξετασθεί. Έτσι αποφασίστηκε η συνεργασία μεταξύ της ανασκαφείας και της ερευνητριας των νομισμάτων, για να επανεξετασθούν τα γενικότερα ανασκαφικά δεδομένα, τριάντα χρόνια μετά τη διενέργεια της ανασκαφής.

Το εγχείρημα δεν απέδωσε μόνο νέα στοιχεία σχετικά με την κατανομή στον χώρο του νομισματικού υλικού και τη σχέση του με άλλες ανασκαφικές θέσεις, αλλά αποκάλυψε τις δυσκολίες που συναντά κανείς όταν προσπαθεί να ανασυνθέσει την πορεία μίας σωστικής ανασκαφής βασιζόμενος στο αρχαιολογικό και το ανασκαφικό υλικό. Η περιγραφή της μεθόδου που ακολουθήθηκε αποτελεί σπουδή στις εργασιακές συνθήκες, την υποδομή των Εφορειών Αρχαιοτήτων και τις δυνατότητες για τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού.

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

**ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΗΣ ΒΛΑΧΕΡΝΑΣ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ:
ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ**

Η Βλαχέρνα της Άρτας είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου και οι τοιχογραφίες της είναι κυρίως γνωστές από δημοσιεύσεις της Μ. Ποταμιάνου. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών του κυρίως ναού παραμένει ασυντήρητο.

Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών του νοτίου κλίτους, η οποία έφερε στο φως παραστάσεις από τα Πάθη του Κυρίου. Συγκεκριμένα, στη νότια καμάρα αποκαλύφθηκαν οι σκηνές της Αποκαθήλωσης και του Επιταφίου Θρήνου /Ενταφιασμού. Πάνω από την κόγχη του διακονικού, ήρθε επίσης στο φως μέρος της σκηνής του Ευαγγελισμού. Επιπλέον, στα μέτωπα και στην άντυγα των τόξων της νότιας κιονοστοιχίας αποκαλύφθηκαν μεμονωμένοι άγιοι, όπως οι άγιοι Βάκχος, Πρόβος, Τάραχος κ.ά. Σημαντική είναι, επίσης, και η αποκάλυψη παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών στην κόγχη του διακονικού, κάτω από τη μορφή του αγίου Ιωάννη.

Η αποκάλυψη των τοιχογραφιών του νοτίου κλίτους συμπληρώνει εν πολλοίς το εικονογραφικό πρόγραμμα της Βλαχέρνας, ενώ παράλληλα προσθέτει νέα στοιχεία για την ιστορία της και την καλλιτεχνική κίνηση στην Άρτα.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΤΙ ΖΗΤΑ Ο ΚΑΘΟΛΙΚΟΣ
ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ ΠΕΤΡΟΣ Α΄ GETADARDZ
ΣΤΑ ΒΟΥΝΑ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ;

Αφορμή για την ανακοίνωση αυτή υπήρξε η διαπραγμάτευση ενός χαράγματος που εντοπίστηκε στον μυλό ενός σπηλαιού-ασκητηρίου, λεγομένου σήμερα «του Αγίου Μάρκου», αρχικώς αφιερωμένου στην *Παναγία την Σπηλαιώτισσαν*. Βρίσκεται περί τα 13 χλμ. δυτικώς της Δράμας και σε υψόμετρο 850 μ., «ἐν τῷ ὄρει τῷ καλουμένῳ τοῦ Τίμτζου», σύμφωνα με λαυρεωτικό έγγραφο *ἀπογραφικῆς ἐξιśώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως* του 1316. Το ὄρος αυτό συνιστά στην πραγματικότητα μέρος του Ὄρους Φαλακρού (Boz-Dağ), τμήματος της δυτικής Ροδόπης. Το χάραγμα ἔχει ως ἐξῆς: «+Κύριε, βοήθει, Πέτρον τὸν Ἀσπρακανείας».

Ἀσπρακανεία καλοῦν οι Βυζαντινοὶ την πέριξ της λίμνης Βαν αρμενική ἐπαρχία Βασσπαρακάν, προσηρημένη ἤδη ἀπὸ τα 1021 στην αυτοκρατορία, προσφερθεῖσα ἀπὸ τον χειμαζόμενον ηγεμόνα της Senekerim Artsrouni στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄. Πρόκειται, κατὰ την γνώμη μας, για τον καθολικὸ ἢ πατριάρχη των Ἀρμενίων Πέτρο Α΄ Getadardz, που ἀρχιεράτευσε κατὰ τα ἔτη 1019-1058. Το ὄνομά του χαράχθηκε ἐκεῖ εἰς μνημόσυνον, ἀπὸ κάποιον μοναχὸ του μονυδρίου αὐτοῦ, ἐπὶ του ἀσβεστολιθικοῦ φλοιοῦ της ἔσω αἰθούσης του σπηλαίου, ὅπου συναντώνται καὶ ἄλλα διακόσια περίπου ἀναθηματικά χαράγματα, χρονολογούμενα ἀπὸ τον 11ο ἕως καὶ τις ἀρχές του 12ου αἰώνα. Το συγκεκριμένο θα πρέπει να χαράχθηκε ἐκεῖ κατὰ την διάρκεια της τετραετοῦς «ευγενούς ὁμηρείας» του Πέτρου ἀπὸ τον αυτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ι΄ Μονομάχο στην Κωνσταντινούπολη (1049-1053). Ο Πέτρος κρατήθηκε στην Πόλη με ὅλες τις ἀρμόζουσες στο ἀξίωμα του τιμές, ἐνὸς του ἐπιδαμιλεύθησαν κτήσεις καὶ ἀγαθὰ. Παρόλο που ο Πέτρος κρίνεται γενικῶς ὡς *φιλέλληνα*, ἀφοσιωμένος ὡστόσο στους συμπατριῶτες του, η κράτησή του εἶχε ὡς σκοπὸ τον ἔλεγχό του –δεδομένου καὶ του κύρους του μεταξύ των ὁμοεθνῶν του– στο πλαίσιο της συνεχούς καὶ ἐργῶδους προσπάθειας ἐκ μέρους του Βυζαντίου για τον προσηλυτισμὸς στην ὀρθοδοξία των ἀντιγαλκηδόνων πληθυσμῶν.

Το σπήλαιο καθαυτὸ ἐμφανίζει μια ἐνδιαφέρουσα ἱστορία, καθὼς ἔχει ταυτισθεῖ με ἐκεῖνο του ὁσίου Γερμανοῦ (τρίτο τέταρτο του 9ου αἰώνα),

του ιδρυτού της Μονής της Κοσινίτζης, κατά τα πρώτα τρεισήμισι χρόνια της παραμονής του στην Ευρώπη. Η Ροδόπη έχει μια ιδιαίτερη σημασία τόσο για τους χαλκηδόνιους όσο και για τους μη χαλκηδόνιους Αρμενίους, καθώς σε αυτήν, ή εντός της περιμέτρου της, εγκαθιστούσαν οι Βυζαντινοί αρμενικούς πληθυσμούς στην διάρκεια πολλών αιώνων. Μέλη και απόγονοι της βασιλικής οικογένειας των Σεναχηρείμ εγκαταστάθηκαν εντός και περίξ της Ξάνθης (Βάνδο Περιθεωρίου), καθώς και στο γειτονικό μοναστικό όρος του Παπικίου (Βάνδο Μοσυνοπόλεως), όπου πολλές από τις μονές θα πρέπει να είχαν αρμενικό (χαλκηδόνιο) χαρακτήρα, ή αρμενικής καταγωγής κτήτορα.

Ανασκαφικά ευρήματα σε Πολύστυλο, Μοσυνόπολη και Παπίκιον θέτουν νέα ερωτήματα σχετικά με τις αρμενικές πραγματικότητες της Ροδόπης. Πολλά ερωτηματικά και γόνιμη συζήτηση γεννά, επίσης, η φυσική παρουσία του Πέτρου στα βουνά της Δράμας: είτε θα ανήλθε την διά της κλεισώρειας του Βομπλιτσίου (Πύργων) κάθετη οδό, κατευθυνόμενος προς την λεκάνη του άνω ρού του Έβρου (Μαρίτσας), οπότε οι μοναχοί της Σηλαιωτίσσης θα βγήκαν προς προϋπάντησή του, είτε το όρος για να προσκυνήσει στην Σηλαιωτίσσα, κάνοντας έναν μικρό σταθμό στο ταξίδι του. Ενδέχεται, ωστόσο, ο Πέτρος να επισκεπτόταν απλώς κτήσεις του στον κάμπο της Δράμας.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΤΗΡΙΞΕΩΣ
ΣΥΝΕΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

Στίς βυζαντινές, μονόκλιτες, τρουλλαίες βασιλικές ὁ τρουῖλλος γενικῶς ἔχει διάμετρο ἴση μέ τό πλάτος τοῦ ναοῦ καί στηρίζεται ἀπευθείας στήν κατά μῆκος καμάρα καί στούς μακρούς τοίχους. Τόσο στό Βυζάντιο, ὅσο καί κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας ἐμφανίζεται ἕνας ιδιαίτερος τύπος ἐπιμήκων, μονόκλιτων ναῶν μέ τρουῖλλο ὁ ὁποῖος δέν καταλαμβάνει ὀλόκληρο τό πλάτος τοῦ κτιρίου, ἀλλά συμπύσσεται στό κέντρο. Σέ ὅλες σχεδόν τίς περιπτώσεις ὁ χῶρος τοῦ ναοῦ καλύπτεται μέ διαμήκη ἡμικυλινδρῶ ὁ ὁποῖος διακόπτεται γιά νά παρεμβληθεῖ ὁ τρουῖλλος, στηριζόμενος στά τόξα μετώπου τοῦ διαμήκους ἡμικυλινδρῶ πρός τά ἀνατολικά καί τά δυτικά καί σέ ἕνα σύστημα ἐγκάρσιων τόξων ἢ μετώπων καμαρῶν μέ μικρότερο ἄνοιγμα πρός τά βόρεια καί τά νότια.

Στό Εὐφρόσυνο ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη, ὁ καθηγητής Χ. Μπούρας δημοσίευσε ἄρθρο μέ τίτλο «*Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρουῖλλων σέ μονόκλιτους ναούς*». Στόν χῶρο τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας ἐντοπίσαμε μνημεῖα μέ συνεπτυγμένους τρουῖλλους καί τά παραθέτουμε, προσπαθώντας νά τά κατατάξουμε στίς ἀντίστοιχες παραλλαγές, ὅπως τίς ὄρισε ὁ ἀείμνηστος καθηγητής.

Δεύτερη παραλλαγή: Ἡ Παναγία Γαλακτοτροφούσα κοντά στό χωριό Ἀνθούσα Τρικάλων, παρά τόν Ἀχελῶο ποταμό (1799).

Τρίτη παραλλαγή: Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στήν Ἁγία Παρασκευή (Τζούρτζια) Τρικάλων (πρό τοῦ 1790), ὁ Προφήτης Ηλίας στό Χαλίκι Τρικάλων (1835), τό καθολικό τῆς μονῆς Προφήτη Ηλία στήν Πύρρα Τρικάλων (1859).

Ὅγδοη παραλλαγή: Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στό Δροσάτο Καρδίτσας (τοιχογραφίες 1736/37).

Ἐνατη παραλλαγή: Ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος, ἄλλοτε καθολικό μονῆς στό Χαλίκι Τρικάλων (δόμηση 1783, ἀνακαίνιση 1868).

Τρίκλιτοι ναοί: Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Μαυρομάτι Καρδίτσας (1877), ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στήν Κρυοπηγή Καρδίτσας (1902).

Στόν εϋρύτερο χῶρο ἐντοπίσθηκαν καί ἄλλα μνημεῖα μέ συνεπτυγμένους τρούλλους, ὡς ἀκολούθως κατά παραλλαγή: Τό καθολικό τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό Ἄνθοχῶρι Μετσόβου (1732) (δεύτερη παραλλαγή), ὁ ναός τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στήν Βελωτούλα Εϋρυτανίας (1791) (δεύτερη παραλλαγή), ἡ Ἁγία Παρασκευή στήν Ἀστροβίτσα Αἰτωλοακαρνανίας (1698) (τρίτη παραλλαγή), ὁ ναός τοῦ Σωτῆρος Ἀνατολικῆς Φραγγίστας Εϋρυτανίας (1725) (ὄγδοη παραλλαγή), ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Γκρίμποβο Ἰωαννίνων (1764, 1777) (ὄγδοη παραλλαγή), οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Πέτρος καί Παῦλος στήν Λευκοθέα (Ἄραχοβίτσα) Ζίτσας Ἰωαννίνων (1764) (ἐνατη παραλλαγή). Ἐπίσης παραθέτουμε μνημεῖα μέ συνεπτυγμένους τρούλλους, χωρίς κατάταξη σέ παραλλαγές, λόγω ἐλλείψεως ἐπαρκῶν σχεδίων ἀποτυπώσεων καί φωτογραφικοῦ ὕλικοῦ.

Ἀπό τά σχετικά παραδείγματα εἶναι φανερό ὅτι, στήν προσπάθεια συμπτύξεως τῶν τρούλλων, ἀναπτύχθηκαν κατά τόπους διαφοροποιήσεις στίς διατάξεις τῶν θόλων. Ἡ ἐφαρμογή τοῦ συστήματος αὐτοῦ κατάφερε νά διατηρήσει τό συμβολικό στοιχεῖο τοῦ τρούλλου, νά ἀποφύγει τή χρήση κιόνων καί νά δώσει στά περισσότερα μνημεῖα ἐξωτερική ἐμφάνιση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου ἐξομαλύνοντας ἢ μειώνοντας τά ὑπάρχοντα δομοστατικά προβλήματα.

ΝΑΣΑ ΠΑΤΑΠΙΟΥ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΔΩΡΗΤΡΙΑ ΤΗΣ ΛΟΥΚΡΗΤΙΑ LASSE (LAXE).

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Μια σημαντική εικόνα με την Ανάσταση του Χριστού προσφέρθηκε ως δωρεά το 1967 σε μουσείο του Βελιγραδίου. Μας είναι άγνωστο με ποιο τρόπο η εν λόγω εικόνα για διακόσια πενήντα περίπου χρόνια ανήκε στην ιδιοκτησία της οικογένειας του δωρητή και πώς από τη μονή της Santa Maria Maggiore της Βενετίας, όπου είχε αρχικά αφιερωθεί, βρέθηκε στη συνέχεια σε άλλη χώρα. Η εικόνα αυτή σχετίζεται άμεσα με τη μεγαλόνησο Κύπρο και με την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς το 1570-1571, αφού ήταν τάμα μιας Κυπρίας ευγενούς καταγωγής, η οποία αιχμαλωτίστηκε το 1570 και απέκτησε την ελευθερία της μετά από πολυετή αιχμαλωσία.

Η εικόνα διαιρείται σε δύο ζώνες. Στην επάνω ζώνη παρουσιάζεται η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη με παρουσία προσώπων, ως συνήθως, από την Παλαιά Διαθήκη και επάνω αναγράφεται σε συντομογραφία: «Η Ανάστασις του Χριστού». Πρόκειται αναμφισβήτητα για έργο έλληνα ζωγράφου. Στην κάτω ζώνη απεικονίζεται μια γυναικεία προσωπογραφία προφανώς η δωρήτρια της εικόνας, η κύπρια Λουκρητία Lassè, με ενδυμασία ρωμαιοκαθολικής μοναχής και δίπλα της σημειώνονται τα εξής στην ιταλική: «Ενώ βρισκόταν αιχμάλωτη στα χέρια των Οθωμανών μία από τις θυγατέρες του αειμνήστου και αξιοτίμου άρχοντος Πέτρου Lassè, κυπρίου ευγενούς, με το όνομα Λουκρητία, νύφη του αξιοσέβαστου άρχοντος Θωμά Συγκλητικού, κόμη Rochas, στο βασίλειο της Κύπρου και σύζυγος του αειμνήστου Πέτρου, έκανε όρκο, εάν με τη χάρη του Παντοδύναμου Θεού ελευθερωνόταν να χαρίσει αυτή την εικόνα. Ο Ύψιστος εκπλήρωσε αυτή τη χάρη και έτσι αυτή τήρησε τον όρκο της και χάρισε αυτή την εικόνα στο μοναστήρι της Santa Maria Maggiore, την 1η Οκτωβρίου 1597.

Τόσο η δωρήτρια, όσο και η επιγραφή στην ιταλική, αποδίδονται σε δυτική τεχνοτροπία, ενώ η επάνω ζώνη με την Ανάσταση του Χριστού έχει φιλοτεχνηθεί κατά τη βυζαντινή παράδοση. Δεν αποκλείεται ο ζωγράφος να είναι ένας και να γνώριζε και τις δύο τεχνοτροπίες. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι η εικόνα με θέμα, «Η εις Άδου Κάθοδος», που αποδίδεται στον Ιωάννη τον Κύπριο και βρίσκεται στο Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου,

έχει πολλές ομοιότητες με την εικόνα της Ανάστασης του Χριστού, δωρεά της Λουκρητίας Lassè Συγκλητικού. Ας υπομνησθεί, τέλος, ότι ο Ιωάννης ο Κύπριος είναι σύγχρονος της Λουκρητίας Lassè, ενώ η ίδια, όπως μαρτυρείται στις πηγές, είχε σχέσεις μόνο με Κυπρίους και ως εκ τούτου δεν αποκλείεται η εικόνα αυτή να έχει φιλοτεχνηθεί από τον κύπριο ζωγράφο.

Η εικόνα με την Ανάσταση του Χριστού είναι ένα υψίστης ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας κειμήλιο, μια στην ουσία καταγραφή της ίδιας της ιστορίας της Κύπρου. Τόσο η ζωή της Λουκρητίας Lassè, την οποία μας αποκαλύπτουν πολύτιμα έγγραφα από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τα οποία είχαν παραμείνει μέχρι πρότινος αθησαύριστα, όσο και η μοίρα της εικόνας με την Ανάσταση του Χριστού, συνδέονται με περιπετειώδεις και συγκλονιστικές διαδρομές, τις οποίες θα εκθέσουμε στην ανακοίνωσή μας.

Η ΦΥΓΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΣΕ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΦΥΛΛΟ ΒΗΜΟΘΥΡΟΥ

Το παρουσιαζόμενο βημόθυρο βρίσκεται σε κυπριακή ιδιωτική συλλογή και χρονολογικά μπορεί να τοποθετηθεί στον 16ο αιώνα. Απ' αυτό διασώζεται μόνο το δεξιό φύλλο. Το επίμηκες σχήμα του απολήγει σε διπλής καμπυλότητας οξυκόρυφη τοξωτή διάταξη και συνδυάζει γραπτή και ξυλόγλυπτη διακόσμηση υστερογοτθικού χαρακτήρα. Η εικονιστική διακόσμηση αναπτύσσεται σε δύο ζώνες. Πάνω έχουμε την ιδιαίτερα σπάνια στην εικονογραφία των βημοθύρων σκηνή της Φυγής στην Αίγυπτο, η οποία αντικατέστησε την καθιερωμένη παράσταση του Ευαγγελισμού, και στην κάτω ζώνη ολόσωμους τους ιεράρχες Βασίλειο και Νικόλαο. Με αντίστοιχη εικονογραφία είναι γνωστό άλλο ένα βημόθυρο από τον κυπριακό χώρο (ναός Παναγίας Καλαβασού, αρχές του 17ου αιώνα). Στο βημόθυρο της Καλαβασού, πέραν της Φυγής στην Αίγυπτο, στο αριστερό φύλλο εικονίζεται η Προσκύνηση των Μάγων, στοιχείο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και το απολεσθέν φύλλο του παρουσιαζόμενου βημοθύρου έφερε τη σκηνή αυτή. Τίθεται το ερώτημα, γιατί αυτή η ριζική αλλαγή στη βασική εικονογραφική σκηνή του βημοθύρου και πού ήταν τοποθετημένο το παρουσιαζόμενο έργο;

Στην Κύπρο από τον 16ο αιώνα επικρατούν σταδιακά τα ψηλά ξυλόγλυπτα εικονοστάσια με διαφορετική αρχιτεκτονική δομή, η οποία εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία. Μεταξύ των άλλων είναι και η χρησιμοποίηση βημοθύρων στις εισόδους της πρόθεσης και του διακονικού. Συνεπακόλουθο της ύπαρξης, σε κάποιους ναούς, πέραν του ενός βημοθύρου, ήταν και η διεύρυνση της εικονογραφίας τους. Έτσι εντοπίζουμε αριθμό βημοθύρων, όπου η σκηνή του Ευαγγελισμού αντικαθίσταται από άλλες παραστάσεις (ο Αποκεφαλισμός του Προδρόμου και ο Πρόδρομος να βαπτίζει, η Προσευχή του Ιωακείμ μαζί με τον Ασπασμό του Ιωακείμ και της Άννας κ.ά). Μέσα σε αυτή μάλλον την τάση εντάσσεται και το παρουσιαζόμενο φύλλο βημοθύρου με τη Φυγή στην Αίγυπτο, το οποίο πιθανόν έφρασε την είσοδο της πρόθεσης, και όχι την αγία πύλη.

Είμαστε της άποψης ότι είναι καιρός να αναθεωρηθεί ο σχεδόν μονοπωλιακός ρόλος που αποδίδεται στη βενετοκρατούμενη Κρήτη ως προς την

πρόσληψη από τη Βενετία και ανάπλαση των προαναφερθέντων στοιχείων που σχετίζονται με την διαμόρφωση του τέμπλου και όσων το συναποτελούν. Παράλληλα θα πρέπει να εξεταστεί πιο επισταμένα ο ρόλος που διαδραμάτισε και η Κύπρος, στην οποία τα διασωθέντα τέμπλα και βημόθυρα της εποχής της βενετοκρατίας υπερτερούν αυτών της Κρήτης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΦΑΝΤΙΔΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΛΑΤΟΜΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ο ναός της Μονής Λατόμου, ιδρύθηκε, πιθανώς, στις αρχές του 6ου αιώνα ως σταυρικός, εγγεγραμμένος σε τετράγωνο. Στις γωνίες διαμορφώνονταν τετράγωνα διαμερίσματα, τα οποία επικοινωνούσαν με χαμηλά θυρώματα μόνο με την εγκάρσια κεραία του ναού. Το ανατολικό σκέλος του σταυρού απέληγε σε ημικυκλική ασπίδα ιερού βήματος. Οι κεραίες του στεγάζονταν με καμάρες, ο κεντρικός χώρος με χαμηλή ασπίδα επί λοφίων, οι γενέσεις τριών εκ των οποίων διατηρούνται κατά χώρα, και τα γωνιαία διαμερίσματα με χαμηλά σταυροθόλια.

Όπως υποδεικνύουν οι επτά καμαροσκεπείς ταφικοί θάλαμοι, που υπόκεινται του δαπέδου του και σε συνδυασμό με τον σωτηρολογικό χαρακτήρα της ψηφιδωτής Θεοφάνειας της ασπίδας, ο ναός θα είχε αρχικώς ταφικό χαρακτήρα. Τους αιώνες που ακολούθησαν, μετά την μετατροπή του σε καθολικό μονής, το κτήριο προσαρμόστηκε στο λειτουργικό τυπικό, με χαρακτηριστική τη διάνοιξη στενών θυραίων ανοιγμάτων για την επικοινωνία του πρεσβυτερίου με τα δύο ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα, που μετατράπηκαν σε πρόθεση και διακονικό.

Φαίνεται ότι ο σεισμός που συντάραξε την πόλη την περίοδο βασιλείας του Λέοντα Ε' (813-420), γνωστός από τη διήγηση του Ιγνατίου περί της «θαυματουργού» επανεμφάνισης του ψηφιδωτού διακόσμου του εν λόγω ναού, δεν επηρέασε στατικά το μνημείο, καθώς οι επισκευές του 9ου αιώνα με χαρακτηριστική ερυθρή κεραμοκονία, που στους μεγάλους ναούς της πόλης σχετίζεται με εκτεταμένα προγράμματα αποκατάστασης, περιορίζονται στον υπό εξέταση ναό σε τοπικές επισκευές και αρμολογήματα.

Δεν είναι γνωστός ο χρόνος μετατροπής του ναού σε τέμενος. Ωστόσο, αντίθετα με την κρατούσα θεωρία ότι κατά την περίοδο εξισλαμισμού του ο ναός είχε ήδη απολέσει το δυτικό τμήμα του, βάσει νέων ερευνών φαίνεται ότι ο ναός διατηρούνταν ακέραιος την περίοδο μετατροπής του σε τζαμί.

Το σύνολο των επεμβάσεων που σχετίζονται με τον περιορισμό του ναού

στις σημερινές του διαστάσεις και αφορούν κατά κανόνα την ανέγερση του δυτικού σήμερα τοίχου και την στέγαση του κεντρικού χώρου και της βόρειας κεραίας με δικλινή ξύλινη στέγη, φέρουν δομικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του όψιμου 18ου αιώνα, τα οποία έχουν τεκμηριωθεί και σε άλλα μνημεία της Θεσσαλονίκης, όπως η Αχειροποίητος, ως επισκευές μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 1759. Φαίνεται δε ότι ο ναός αλλοιώθηκε περαιτέρω κατά το πρώτο μισό του 20ού, καθώς ο νότιος τοίχος του, δομημένος πρόχειρα με αργούς λίθους και λάσπη, φαίνεται ότι αποτελεί νεώτερη επέμβαση μετά τον εκ νέου καθαγιασμό και την αφιέρωση του ναού στον όσιο Δαβίδ την περίοδο του μεσοπολέμου.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΧΑΡ. ΣΑΝΔΡΑΒΕΛΗ

**Η ΥΨΩΣΗ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ:
ΧΑΛΚΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΜΕ ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ**

Η Συλλογή χαρακτηριστικών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου περιλαμβάνει τη χαλκογραφία με θέμα *Η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού* και με αριθμό καταγραφής ΒΧΜ18777. Το έργο έχει διαστάσεις 74×52 εκ. και είναι τυπωμένο το 1814 στη Βιέννη σε χειροποίητο χαρτί. Σύμφωνα με τη δίγλωσση αφιερωτική επιγραφή, στην ελληνική και ρωσική, τη χάραξη και την επιμέλεια της παράστασης ανέλαβαν ο μοναχός Θεοδόσιος και ο ιεροδιάκονος Μεθόδιος από τη μονή Ξηροποτάμου.

Το πρότυπο της παράστασης εντοπίζεται σε χαλκογραφία τυπωμένη επίσης στη Βιέννη το 1771. Ο χαρακτήρας δεν υπογράφει τη σύνθεση. Την εποχή ωστόσο που φιλοτεχνείται η παράσταση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, και συγκεκριμένα από το 1807 και μέχρι το 1814, στο Άγιο Όρος φαίνεται να δραστηριοποιείται ο ρώσος μοναχός Θεοδόσιος, για τον οποίο οι ελάχιστες πληροφορίες αφορούν στις τέσσερις ενυπόγραφες χαλκογραφίες του που έχουν διασωθεί.

Η μονή Ξηροποτάμου, με την οποία συνδέεται η χαλκογραφία του Βυζαντινού Μουσείου, κατά τη διάρκεια της ιστορίας της δέχτηκε ευεργεσίες από σέρβους ηγεμόνες, ενώ στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ανακαινίστηκε με τις δραστήριες ενέργειες του γνωστού σκοπελίτη λογίου Καισαρίου Δαπόντε. Ενισχυμένη οικονομικά στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα η μονή Ξηροποτάμου περιλαμβάνεται στις μονές του Αγίου Όρους, οι οποίες συνεχίζουν μέχρι το 1824 να κάνουν παραγγελίες χαλκογραφημένων παραστάσεων σε κέντρα με εξελιγμένες τυπογραφικές δυνατότητες, όπως η Βενετία και η Βιέννη, όπου οι ορθόδοξες συνθέσεις δέχονται την έντονη επίδραση της δυτικής εικονογραφίας.

Στόχος της ανακοίνωσης, που ακολουθεί, είναι να παρουσιάσει καταρχάς τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της χαλκογραφίας ΒΧΜ18777 του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου. Στη συνέχεια επιδιώκεται με βάση τις πληροφορίες της δίγλωσσης αφιερωματικής επιγραφής να συσχετιστεί το συγκεκριμένο έργο του άγνωστου χαρακτή με τις

τέσσερις χαλκογραφημένες παραστάσεις του μοναχού Θεοδοσίου. Καταληκτικά, διευκρινίζονται οι γενικότερες συνθήκες στις οποίες φιλοτεχνήθηκε η χαλκογραφία της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΕ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ ΣΤΟ ΑΛΙΒΕΡΙ.

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Στο Αλιβέρι Εύβοιας και στο πλαίσιο του έργου κατασκευής της Νέας Μονάδας (V) της ΔΕΗ έλαβε χώρα η ανασκαφή τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με νάρθηκα και προσκτίσματα ανάμεσα στα οποία και νεκροταφείο στα δυτικά και βόρεια αυτής, υπό την επίβλεψη της ΙΑ΄ ΕΠΚΑ και της 24ης ΕΒΑ. Η βασιλική, κοιμητηριακού χαρακτήρα, έχει διαστάσεις χωρίς στην ασίδα 25×11 μ. και έχει υποστεί κατά το παρελθόν φθορά. Στο συγκεκριμένο σκάμμα διαστάσεων 50×35 μ. η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

Αρχικά αποκαλύφθηκε αφενός τμήμα εξέχουσας ημικυκλικής ασίδας του ιερού βήματος που σώζεται σε ύψος 1,5 μ. και αφετέρου το κεντρικό κλίτος του κυρίως ναού που είναι επιστρωμένο με ακανόνιστες σχιστόπλακες. Κατά την αφαίρεση επίχωσης από τον χώρο του κυρίως ναού βρέθηκαν έξι μαρμάρινες βάσεις των κίωνων των κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους τρεις σε έκαστο στυλοβάτη. Αργότερα επισημάνθηκε ότι ο κυρίως ναός είχε κτιστεί πάνω σε κατασκευή από ξερολιθιά προγενέστερης χρονολογικής φάσης. Επιπροσθέτως από τον χώρο της ανασκαφής προέρχονται μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο (5ος αιώνα μ.Χ.), δύο συνανήκοντα μεταξύ τους τμήματα θωρακίου (5ος αιώνα μ.Χ.), αλλά και τμήμα λίθινου ημίερου αναγλύφου.

Το νεκροταφείο καταλαμβάνει χώρο στα βορειοδυτικά και δυτικά της βασιλικής, μάλιστα από αυτή την πλευρά οριοθετείται με τοίχο (άξονας Β→Ν) εν είδει περιβόλου. Χαρακτηριστική είναι η άμεση γειτνίαση των τάφων με τον ναό, αλλά και η οργανωμένη διάταξή τους στον χώρο. Συνολικά ερευνήθηκαν δεκαεννέα τάφοι που είχαν ενιαίο προσανατολισμό Ν→Β εκτός από έναν με προσανατολισμό από Α→Δ. Οι δεκατρείς ανήκαν σε ενήλικες, ενώ οι υπόλοιποι ήταν παιδικές-βρεφικές ταφές. Βρίσκονταν σε συστάδες ανά δύο, τρεις ή τέσσερις. Η πλειονότητα των τάφων είναι κιβωτιόσχημοι (διαστ. 2×0,70 μ.), ωστόσο βρέθηκαν δύο λακκοειδείς (διαστ. 1×0,50 μ.), δύο κεραμοσκεπείς καλυβίτες (διαστ. 1×0,40 μ.) και ένας απλός κεραμοσκεπής (διαστ. 1,40×0,50 μ.). Μεταξύ των κυβωτιόσχημων

ξεχωρίζει ένας (διαστ. 2,50×0,70 μ.) επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα επιμελημένης κατασκευής ο οποίος καλύπτεται με ένα δεύτερο επίπεδο οριζόντιας χτιστής κατασκευής που στεγάζεται με πλινθόκτιστη καμάρα, η οποία άφηγε ανοικτό το βόρειο άκρο του.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας οκτώ κτερισμένοι τάφοι έδωσαν περί τα έντεκα αγγεία εκ των οποίων μόνο τα έξι είναι ακέραια και καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τον 3ο έως τον 7ο αιώνα μ.Χ. Ακόμη βρέθηκε σχεδόν ακέραιος οξυπύθμενος αποθηκευτικός πίθος (ύψος 0,90 μ., διάμετρος χείλους 0,40 μ.) πακτωμένος στο φυσικό έδαφος και σε άμεση γειτνίαση με τοίχο προσκτίσματος του ναού. Εκτός των άλλων συγκεντρώθηκαν όστρακα άβαφης χρηστικής κεραμικής, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τρία χάλκινα νομίσματα ιδιαίτερα φθαρμένα καθώς και σχεδόν ακέραιο μελαμβαφές φιαλίδιο με έσω νεύοντα χείλη και μελανόφαιο γάνωμα (τέλη του 4ου αιώνα π.Χ.).

Δυτικά της βασιλικής και σε άμεση γειτνίαση με αυτήν αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα (διαστ. 5×3,5 μ.) κατασκευασμένο με αργολιθοδομή, ισχυρό κονίαμα και πλίνθους. Σώζεται σε ύψος 1 μ. και οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0,80 μ. Μέσα στο κτίσμα κατά μήκος έκαστης πλευράς εκτός από τη βόρεια, σχηματίζεται είδος πεζουλίου με σκοπό την αντιστήριξη, ύψους 0,60 μ. και πλάτος 0,30 μ. του οποίου η άνω επιφάνεια φέρει ζώνη πλίνθων. Παρόμοια κατασκευή σχηματίζεται και στις αντίστοιχες εξωτερικές όψεις των τοίχων. Στη βόρεια και νότια πλευρά του κτίσματος προσκολλώνται ένας τάφος ενήλικα (N→B) και όλες οι παιδικές ταφές (N→B). Στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε κτιστή δεξαμενή (διαστ. 0,60×0,80 μ.) επιχρισμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Δεν έχει πραγματοποιηθεί η εκπόνηση μελέτης συντήρησης και ανάδειξης του χώρου ώστε να είναι επισκέψιμος.

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ «ΆΛΛΟΥ»
ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ

Στα αγιολογικά κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ο «άλλος» είναι συνηθέστερα ο αντίπαλος του βυζαντινού κράτους και στρατού σε διαφορετικές περιστάσεις της ιστορίας του. Εχθρικά έθνη παρουσιάζονται από τους συγγραφείς να δρουν ποικιλοτρόπως εναντίον διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας (σε μεγάλο βαθμό της Θεσσαλονίκης) και συχνά να αντιμετωπίζονται χάρη στις θαυματουργικές επεμβάσεις των αγίων. Περιγράφονται με μελανά χρώματα, τους αποδίδονται επίθετα με αρνητική χροιά για τη συμπεριφορά τους αλλά και την έλλειψη πίστης. Αναφέρεται ο χρησιμοποιούμενος οπλισμός και οι τακτικές που μετέρχονταν στις πολιορκίες, στις επιδρομές και στους πολέμους. Έμφαση δίδεται, όπως είναι φυσικό, στη λατινική κατάκτηση. Σημαντικό ποσοστό κατέχει γενικότερα η αναφορά σε αιχμαλωσίες. Ο Φιλόθεος Κόκκινος παραδίδει, λόγω χάριν, καταγεγραμμένη σε επιστολή, τη συνομιλία του αγίου Γρηγορίου Θεσσαλονίκης με τον εγγονό του εμίρη κοντά στην Προύσα. Δεν λείπουν βεβαίως και μεμονωμένες μνείες λοιπών ξένων. Η απάτη του αιγύπτιου μάγου Σανταβαρηνού μαρτυρείται από τον Νικηφόρο Γρηγορά –η Αίγυπτος μαρτυρείται σε ορισμένες πηγές με μειωτικό τρόπο.

Παράλληλα όμως μαρτυρούνται πρεσβείες προς ξένα έθνη και έμπρακτη ενίσχυση προερχόμενη από αυτά. Εκτενώς περιγράφει επί παραδείγματι ο Κάλλιστος όσα προσέφερε ο βασιλιάς των Βουλγάρων Αλέξανδρος λόγω της επίθεσης των Αγαρηνών στο Άγιο Όρος. Επίσης από τον Νείλο Σταυρά αναφέρεται κάποιος Τριβαλλός που αναλαμβάνει τα έξοδα για την ανέγερση ναού. Ακόμη, μαρτυρείται η παρουσία Δυτικών κατά την εκφώνηση του Λόγου στον Ιωάννη τον Θεολόγο από τον Μακάριο Χρυσοκέφαλο. Άτομα με ξενική καταγωγή επιλέγονταν εξάλλου για σύναψη γάμου με μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας.

Σε μικρότερο ποσοστό ο «άλλος» αποτελεί τον μη χριστιανό ή τον αιρετικό. Ο Θεόδωρος Μουζάλων μαρτυρεί ότι το θαύμα του φωτός στον τάφο του μάρτυρα Νικήτα ήταν ορατό και στους Πέρσες, ενώ, κατά τον Φιλόθεο Κόκκινο, οι Μαρκιανιστές ή Μασαλιανοί αδυνατούν να αντιμετωπίσουν λεκτικά τον Γρηγόριο, μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης.

Καταγράφονται και οι συνομιλίες με τον πνευματικό ηγέτη των μουσουλμάνων (τασιμάνη) και με τους παραβάτες του χριστιανισμού Χιόνες. Τη μερίδα του λέοντος καταλαμβάνει, όπως είναι αναμενόμενο, η αντίθεση με το λατινικό δόγμα.

Οι άγιοι θαυματουργούν και σε άτομα ξένης προέλευσης. Δύο Βάραγγοι θεραπεύονται, κατά τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, στη Ζωοδόχο Πηγή στην Κωνσταντινούπολη και εικονίζονται στον ναό ένοπλοι. Θαύμα επιτελείται εκεί και σε κάποιον Σύρο. Ο «άλλος» μπορεί έτσι και να σωθεί, όπως στην περίπτωση του βαρβάρου που με τη χάρη του αγίου Ανίνα μόνασε ή του πρώην ληστή μάρτυρα Βαρβάρου. Βούλγαρος από την πλευρά της μητέρας του ήταν εξάλλου ο όσιος Ρωμύλος. Τέλος, ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης αναφέρεται σε κάποιον Γεώργιο, το γένος του οποίου αναγόταν στους Ίβηρες.

Τα αγιολογικά κείμενα της υστεροβυζαντινής περιόδου αποτελούν, λοιπόν, πολύτιμες πηγές και για τη σκιαγράφηση της θέσης του «άλλου» σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους της βυζαντινής ιστορίας και επικράτειας.

Η ΑΛΒΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΩΝ ΣΠΑΤΑ: ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Σχετικά με την οικογένεια των Σπάτα υπάρχουν πολλές πληροφορίες από τις γραπτές πηγές της βυζαντινής περιόδου. Τα *Χρονικά* του κράτους της Ηπείρου παρέχουν λεπτομερείς πληροφορίες για τις δραστηριότητες και κυρίως τις πολιτικές επιδιώξεις της αλβανικής αυτής οικογένειας. Άλλοτε ως σύμμαχοι και άλλοτε ως ανταπαιτητές της εξουσίας διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα στο κράτος της Ηπείρου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Πολλά από τα πρόσωπα είναι τόσο καλά τεκμηριωμένα από τις γραπτές πηγές, ώστε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα των πράξεων, αγώνων, προσπαθειών, στόχων αλλά και των προσωπικοτήτων αυτών.

Ωστόσο δεν έχουν μέχρι τώρα παρουσιαστεί και μελετηθεί συστηματικά οι πληροφορίες από τις επιγραφές. Η ανακοίνωση εκτείνεται σε δυο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα ήδη γνωστά μέλη της αλβανικής οικογένειας, τα οποία λόγω των γραπτών πηγών (Ιστοριογραφία και Χρονικά) γνωρίζουμε από τη βυζαντινή περίοδο. Από τα μεταβυζαντινά χρόνια δεν έχουμε μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές για τη συγκεκριμένη οικογένεια. Σε δεύτερο επίπεδο η παρουσίαση θα εστιάσει το ενδιαφέρον της στις γνωστές και άγνωστες μέχρι τώρα επιγραφικές μαρτυρίες σχετικά με μέλη της αλβανικής αυτής οικογένειας. Για πρώτη φορά θα παρουσιαστεί και επιγραφικό υλικό και από τη μεταβυζαντινή περίοδο ως συνέχεια του αντίστοιχου από τα βυζαντινά χρόνια. Οι επιγραφές θα συνδεθούν με τα μνημεία, θα γίνει προσπάθεια ταύτισης των αναφερόμενων σε αυτές προσώπων, θα ληφθούν υπόψη οι πληροφορίες από τις γραπτές πηγές και θα ερμηνευθεί η παρουσία τους και η σύνδεσή τους με τα μνημεία. Επιπλέον θα παρουσιαστούν άγνωστα μέλη της αλβανικής οικογένειας γνωστά εκτός Ηπείρου και από τα μεταβυζαντινά χρόνια.

ANNA TAKOYMH
ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΑΣΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

**ΟΙ «ΑΛΛΟΙ» ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ.
ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΑ**

Το θέμα της παρουσίας των Εβραίων στην περιοχή της βυζαντινής Λακεδαιμόνος έχει βρεθεί προ πολλού στο επίκεντρο της έρευνας, επί τη βάση κυρίως του *Βίου* και της ιδιόχειρης *Διαθήκης* του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε, κειμένων που παρέχουν ποικίλες σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνία του 10ου αιώνα και την θέση των Εβραίων σε αυτήν. Ωστόσο, μία ευρύτερη ανίχνευση των αποτυπωμάτων τους στην περιοχή της Λακωνικής απαιτεί διερεύνηση, στο μέτρο του δυνατού, του χρόνου και του πλαισίου της εκεί εγκατάστασής τους. Οι λιγιστές γραπτές αναφορές και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα παραπέμπουν σε ιουδαϊκή κοινότητα στην λακωνική περιοχή ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, ίσως και νωρίτερα, λόγω των ιδιαίτερα φιλικών σχέσεων που διατηρούσαν οι δύο λαοί, Εβραίοι και Σπαρτιάτες.

Η μακραίωνη εβραϊκή παρουσία στην λακωνική περιφέρεια μέχρι και τους χρόνους της τουρκοκρατίας γεννά εύλογα ερωτήματα όσον αφορά τον τρόπο που οι ίδιοι οι Βυζαντινοί έβλεπαν και αντιμετώπιζαν τους «άλλους» Εβραίους ως ιδιαίτερης πληθυσμιακής ομάδας της τοπικής κοινωνίας. Για την πολιτεία, η εκτεταμένη δραστηριοποίηση ενός ετερόδοξου στοιχείου επιφέρει προβλήματα κοινωνικής συνοχής και ενότητας, θέματα δηλαδή ζωτικής σημασίας που εγείρουν την παρέμβαση πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχών, τοπικών και κεντρικών. Στην παρούσα ανακοίνωση, η μαρτυρία της τέχνης συνεπικουρεί στην κατανόηση των παραπάνω φαινομένων, κυρίως μέσω των ζωγραφικών απεικονίσεων ορισμένων αγίων σε ναούς της περιοχής, όπως της Μάνης. Η ιδιαίτερη τιμή που τους αποδίδεται φανερώνει μια εδραιωμένη τοπική παράδοση και συνιστά αντανάκλαση μιας συγκεκριμένης πολιτικής, κυρίως του μητροπολιτικού κέντρου προς την περιφέρεια, αλλά και ατομικών ή συλλογικών επιλογών ως εκφράσεων της λαϊκής ευσέβειας. Οι παραστάσεις αυτών των αγίων σκιαγραφούν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι ίδιοι οι Βυζαντινοί κατανοούσαν μεταξύ άλλων

και την παρουσία και δράση των Εβραίων. Στην πραγματικότητα, η διαμόρφωση της εικόνας του «άλλου», στην συγκεκριμένη περίπτωση του «άλλου» Ιουδαίου και του αποτυπώματός του στην βυζαντινή κοινωνία, περνά μέσα από το πρίσμα του χριστιανισμού, του κύριου δηλαδή συνεκτικού στοιχείου της βυζαντινής κοινωνίας.

ΜΑΡΙΑ Β. ΤΡΙΧΙΑ

ΕΠΤΑΠΥΡΓΙΟ-ΓΕΝΤΙ ΚΟΥΛΕ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

Ευρέως γνωστό, πολυφωτογραφημένο και πολυτραγουδισμένο το φρούριο του Επταπυργίου δεσπόζει στο βορειοανατολικό άκρο της μεγάλης βυζαντινής ακρόπολης της Θεσσαλονίκης ως αναπόσπαστο μέρος αυτής. Με την ίδρυσή του απέβη σε ύστατη ακρόπολη των υπερασπιστών της προσδίδοντας μάλιστα στη βυζαντινή *συμβασιλεύουσα* μία τριμερή διάρθρωση, η οποία παραπέμπει στην οργάνωση των πόλεων κάστρων, που κυριαρχούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο σε πολύ μεγαλύτερη βεβαίως κλίμακα. Ο χρόνος επεφύλασσε στο φρούριο τη χρήση του ως φυλακής, της περιβόητης φυλακής του Γεντί Κουλέ για έναν αιώνα σχεδόν (1890-1989), και μέχρι σήμερα η φήμη του αυτή επισκιάζει την υπόστασή του ως ενός εμβληματικού φρουρίου, που συγκαταλέγεται στον κατάλογο των μνημείων Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

Το 1989 το φρούριο μεταβιβάζεται επισήμως στο Υπουργείο Πολιτισμού και ξεκινούν σταδιακά οι εργασίες με σκοπό την ανάδειξή του από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης. Μολονότι σήμερα έχει σχεδόν ολοκληρωθεί η αποκατάστασή του βάσει μελετών που εκπονήθηκαν, τα πορίσματά τους δημοσιεύθηκαν με φειδώ έως τώρα, με αποτέλεσμα ένα τόσο γνωστό μνημείο να παραμένει εν πολλοίς «άγνωστο» ερευνητικά.

Η διατηρούμενη κτητορική επιγραφή εντοιχισμένη στον πύργο της κεντρικής εισόδου του φρουρίου μας παραδίδει τη χρονολογία του 1431 για την ανέγερση του συγκεκριμένου πύργου από τον Μουράτ Β΄. Μία σειρά δεδομένων καθιστά ωστόσο περίπλοκη τη σωστή ερμηνεία της και φαίνεται ότι μάλλον αποπροσανατολιστικά λειτουργεί για την κατανόηση του μνημείου.

Το Επταπύργιο (συνολικού εμβαδού 6.000 τ.μ.) παρουσιάζει ριπιδιόσχημη κάτοψη. Διαθέτει 10 πύργους συνολικά. Γενικώς η αρχιτεκτονική του υποδεικνύει καλά μελετημένο σχεδιασμό με γεωμετρική χάραξη αντανακλώντας μέριμνα της κεντρικής εξουσίας. Το νότιο σκέλος του είναι σαφώς μεταγενέστερο του βορείου, όπως αναδεικνύεται κυρίως από την εντελώς ανόμοια μορφολογία του, αλλά και από τα σημεία σύνδεσης των δύο μερών,

όπου διαπιστώνονται ανακατασκευές και ενισχύσεις για την επίτευξη της συνένωσής τους.

Αναμφίβολα η διαχρονικότητα του Επταπυργίου και μάλιστα η νεότερη φάση της φυλακής σε συνδυασμό με την έλλειψη άμεσων γραπτών πηγών, που να διαφωτίζουν την πρώιμη ιστορία του, δυσχεραίνουν τον διαχωρισμό των κατασκευαστικών του φάσεων. Στην παρούσα ανακοίνωση, που εστιάζεται στη βυζαντινή και την πρώιμη οθωμανική διαδρομή του, παρουσιάζονται οι κύριοι σταθμοί στην οικοδομική του πορεία, όπως προκύπτουν κυρίως με βάση τη μελέτη των τοιχοποιιών του (μορφολογικά, κατασκευαστικά γνωρίσματα, χρήση υλικών δόμησης). Γεγονός είναι ότι από την εποχή της ίδρυσής του, πιθανώς κατά την όψιμη μεσοβυζαντινή εποχή το φρούριο δέχεται έκτοτε αλληπάλληλες επισκευές και προσθήκες, που αντανακλούν την πολυτάραχη ιστορία της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης, την οποία και υπερασπιζόταν στην πιο κρίσιμη τρίτη γραμμή άμυνας. Σε επιμέρους μορφολογικά στοιχεία του φρουρίου είναι χαρακτηριστική η επιρροή από την αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου, με το οποίο άλλωστε συνδέθηκε στενά η Θεσσαλονίκη από το δεύτερο τέταρτο του 13ου αιώνα και εξής. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής το Επταπύργιο περιέρχεται σταδιακά σε παρακμή, παρόλο που είναι εμφανείς οι απόπειρες προσαρμογής του στις νέες αμυντικές ανάγκες, που επιβάλλει πλέον η ευρεία χρήση των πυροβόλων όπλων.

ΔΥΤΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

Η επαφή των ζωγράφων της Άρτας με τη Δύση ήταν εφικτή λόγω του λιμανιού της και των εμπορικών συναλλαγών που διατηρούσε με την Ιταλία, τη Γαλλία και με άλλες χώρες της Ευρώπης. Η πνευματική ανάπτυξη της πόλης και η διάδοση των δυτικών μορφωτικών και θεολογικών ρευμάτων, είχε ως αποτέλεσμα τη σχετικά καλή αφομοίωση των νέων ερεθισμάτων από τους ντόπιους καλλιτέχνες και την προσαρμογή τους στις δικές τους θρησκευτικές και πνευματικές καταβολές.

Γενικά, οι ζωγράφοι που ιστόρησαν τα μνημεία του νομού της Άρτας κατά τον 17ο αιώνα ακολουθούν τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής τους. Παραμένουν πιστοί στις αρχές της τοπικής σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας, ενώ ορισμένοι προσπαθούν να μιμηθούν θέματα και εικονογραφικούς τύπους που προέρχονται από την κρητική σχολή. Σε κάποιες συνθέσεις εντοπίζονται στοιχεία από την εικονογραφία της Μακεδονίας και επιβιώνουν ορισμένα του λεγόμενου «εργαστηρίου της Καστοριάς».

Συγχρόνως, διαπιστώνουμε ότι οι ζωγράφοι δείχνουν διάθεση να αφομοιώσουν τις επιδράσεις που δέχονται από τα έργα των καλλιτεχνών της Δύσης, οι οποίες διαδίδονται μέσα από τις φορητές εικόνες και τις δυτικές χαλκογραφίες. Δε διστάζουν να μεταφέρουν αυτούσιους δυτικούς εικονογραφικούς τύπους, ενώ άλλοτε περιορίζονται σε μεμονωμένες επιδράσεις στις συνθέσεις τους: στη διάταξη και στις στάσεις των μορφών, στα ενδύματά τους, στα κτίρια, στα διακοσμητικά θέματα.

Η δυτικοτροπή σκηνή της Ανάστασης, η σκηνή της Άκρας Ταπείνωσης, που έχει ως πρότυπό της τη φορητή εικόνα του Νικολάου Τζαφούρη, η αντιγραφή τριών δυτικών χαλκογραφιών του J. Sadelet, που χρονολογούνται στα τέλη του 16ου αιώνα, αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα της τάσης των καλλιτεχνών να πρωτοτυπήσουν και να ενσωματώσουν στοιχεία από τη δυτική τέχνη στις συνθέσεις τους.

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ

**ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΣΕ ΚΤΗΡΙΟ ΜΕ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ
ΤΟΥ 4ου ΑΙΩΝΑ μ.Χ. ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ**

Η συστηματική ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας υπό την διεύθυνση του Πέτρου Θέμελη στην αρχαία Μεσσήνη έχει αποκαλύψει τις τελευταίες δεκαετίες μεγάλο μέρος του κέντρου της αρχαίας πόλης. Σημαντικά δημόσια και θρησκευτικά κτήρια καταλάμβαναν το κέντρο της αρχαίας πόλης, που επιβίωσαν με προσθήκες και επιδιορθώσεις μέχρι και τον ύστερο 4ο αιώνα. Παράλληλα όμως ένας αριθμός οικιών μοιραζόταν τον χώρο με τα δημόσια κτήρια και τους ναούς στην κεντρική αυτή θέση. Οι οικίες αυτές ακολουθούσαν την ιπποδάμεια χάραξη των οικιστικών νησίδων της πόλης και ενώ ο αρχικός πυρήνας τους ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια μέσα από συνεχείς μετατροπές οι υστερότερες διαμορφώσεις τους φτάνουν με βεβαιότητα στον ύστερο 4ο αιώνα μ.Χ., όταν πλέον και έχουν αποκτήσει χαρακτηριστικά τυπικών ρωμαϊκών αστικών οικιών (*domi*).

Μια τέτοια οικία, επονομαζόμενη συμβατικά «Οικία του Θεάτρου», ανασκάπτεται συστηματικά τα τελευταία χρόνια εντός οικοδομικής νησίδας αμέσως δυτικά του Θεάτρου. Μολονότι η οικοδομική νησίδα που καταλάμβανε δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί στο σύνολό της, η οικία παρουσιάζει στην τελευταία φάση μετατροπής και χρήσης της ειδικό ενδιαφέρον. Η φάση αυτή ορίζεται από ευδιάκριτο και καλά τεκμηριωμένο στρώμα καταστροφής, χρονολογημένο βάσει ευρημάτων αλλά και νομισματικών θησαυρών στο τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα και πιθανώς συνδέεται με τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ.

Τα χρόνια πριν από την οριστική καταστροφή και εγκατάλειψη ο κεντρικός πυρήνας της οικίας υπέστη εκτεταμένη μετατροπή και απέκτησε μνημειακότητα ασυνήθιστη για οικιακή χρήση. Τρεις μεγάλοι χώροι ίσου πλάτους οργανωμένοι παρατακτικά από βορρά προς νότο κατέλαβαν το μεγαλύτερο τμήμα του εμβαδού της οικίας ενταγμένοι στα μικρότερα βοηθητικά δωμάτια που τους περιβάλλουν. Οι τρεις χώροι σε σειρά από βόρεια ήταν: (α) μια ανοιχτή ορθογώνια περίστωη αυλή, στο μέσο του νότιου τοίχου της οποίας ανοίγεται θύρα που οδηγεί (β) σε ευρεία ορθογώνια αίθουσα στρωμένη με ψηφιδωτό δάπεδο, στο νότιο πέρας της αίθουσας αυτής

διαμορφώνεται (γ) επίσης ορθογώνιος αλλά μικρότερος χώρος με δάπεδο στρωμένο με ψηφιδωτά με τα ίδια γεωμετρικά μοτίβα αλλά υπερυψωμένο κατά 0,30 περίπου μ.

Τα ψηφιδωτά δάπεδα των δύο αιθουσών κοσμούνται με ανεικονικό πολύχρωμο γεωμετρικό διάκοσμο όπου κυριαρχούν μαϊανδροι και συμπλεκόμενοι κύκλοι. Ανάμεσα στα διακοσμητικά διάχωρα παρατίθενται δύο κτητορικές επιγραφές που μνημονεύουν έναν επίσκοπο Θεόδουλο και έναν αναγνώστη Παράμονο ως δημιουργούς των δαπέδων και του κτηρίου.

Η υβριδική δρομική μορφή της αρχιτεκτονικής των κεντρικών αιθουσών της οικίας, που δεν βρίσκει εύκολα όμοια της στην αρχιτεκτονική οικιών της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και δηλώνει μια ειδική χρήση, η παρουσία στα ψηφιδωτά δύο επώνυμων αναθετών που κατέχουν αξιώματα γνωστά στην πρώιμη εκκλησιαστική ιεραρχία, αλλά και η χρονολόγηση της διαμόρφωσης πριν από το 365 μ.Χ., οπότε και καταστρέφεται οριστικά το κτήριο, κάνουν πιθανή την ταύτιση των χώρων αυτών της Οικίας του Θεάτρου με έναν πρώιμο ευκτήριο χριστιανικό οίκο, μια *κατ' οίκον εκκλησία* (domus ecclesiae.) Οι πρώτες αυτές παρατηρήσεις πλαισιωμένες από το πλούσιο υλικό της συστηματικής ανασκαφής θα παρουσιασθούν αναλυτικά στο πλαίσιο της ανακοίνωσης.

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ,
ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Στον ναό Καλαμπάκας φυλάσσεται φορητή εικόνα του αγίου Νικολάου, στην οποία είναι άγνωστη στην επιστημονική βιβλιογραφία. Η εικόνα είναι σκαφωτή, αποτελείται από μία σανίδα, έχει διαστάσεις 94×65,5×4,5 εκ. και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Η εικόνα έχει συντηρηθεί σε άγνωστο χρόνο στο παρελθόν και φαίνεται ότι έφερε επιζωγράφηση από την οποία διατηρούνται ορισμένα στοιχεία, καθώς και ίχνη της μεταγενέστερης επιγραφής. Η επιφάνεια φέρει φθορές και απολεπίσεις οι οποίες, ωστόσο, βρίσκονται, κυρίως, περιμετρικά των προσώπων.

Στο κέντρο δεσπόζει η ημίσωμη μορφή του αγίου Νικολάου. Ο άγιος είναι σχεδόν μετωπικός αλλά με μία αδιόρατη και διακριτή στροφή του σώματος και της κεφαλής προς τα αριστερά ως προς τον θεατή. Με το αριστερό χέρι κρατά κλειστό μαργαριτοποίκιλο ευαγγέλιο, ενώ ευλογεί με το δεξί εμπρός στο στήθος, στο ύψος του κώδικα. Ο φωτοστέφανος είναι ιδιαίτερα επιμελημένος και κοσμεύεται από κληματίδα που περιβάλλει ανθέμια. Στη σωζόμενη επιγραφή αναγράφεται με κόκκινο χρώμα: *(Ο) ΑΓ(ΙΟΣ) ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ*. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αγίου εικονίζονται σε μικρότερη κλίμακα ο Χριστός, που κρατά κλειστό ειλητό στο αριστερό χέρι, ενώ τείνει το δεξί προσφέροντας ευαγγέλιο στον άγιο και στα δεξιά η Παναγία, η οποία προσφέρει το ωμοφόριο. Εκατέρωθεν των δύο προσώπων αναγράφονται τα αντίστοιχα συμπιλλήματα: *Ι(Η)Σ(ΟΥ)Σ Χ(ΡΙΣΤΟ)Σ* και *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ*.

Ο εικονογραφικός τύπος του μετωπικού έως την οσφύ αγίου Νικολάου είναι διαμορφωμένος ήδη κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Η συναπικόνιση του Χριστού και της Παναγίας να προσφέρουν τα διάσημα του αξιώματός του έχει σχέση με το ιστορικό πλαίσιο των συμβάντων στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο και το όραμα του αγίου.

Η απεικόνιση του αγίου Νικολάου σε συγκρατημένη κίνηση, η επιβλητικότητα της μορφής του, η απόδοση των προσωπογραφικών του χαρακτηριστικών, το πλάσιμο των γυμνών μελών τόσο του αγίου όσο και του Χριστού και της Παναγίας, η φωτοσκίαση, η δομή των πτυχώσεων και τα διακοσμητικά σχέδια μαρτυρούν την εργασία ενός ικανού ζωγράφου. Τα εικονογραφικά και, κυρίως, τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τοποθετούν την εικόνα στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα.

Ο «ΆΛΛΟΣ» ΣΤΟΝ ΟΠΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ.

ΕΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Η μελέτη του «άλλου» έχει απασχολήσει αρκετά τους ιστορικούς της βυζαντινής εποχής, συχνά σε σχέση με τη γενικότερη –και ιδιαίτερα επίκαιρη τα τελευταία χρόνια– συζήτηση περί βυζαντινής ταυτότητας. Αντίθετα η απεικόνιση του «άλλου» σε έργα της βυζαντινής τέχνης αποτελεί *terra incognita* ακόμη και για τους ειδικούς επιστήμονες. Το γεγονός αυτό οφείλεται καταρχάς στον μη ρεαλιστικό και ασύνδετο με την σύγχρονη πραγματικότητα χαρακτήρα της εικαστικής παραγωγής του Βυζαντίου που δεν προσφέρει πολλές ευκαιρίες για αναπαραστάσεις ξένων. Επιπλέον το θρησκευτικό ρεπερτόριο της ζωγραφικής και των έργων μικροτεχνίας αφήνει μόνον στο περιθώριο χώρο για απεικονίσεις αλλόφυλων ή αλλόθρησκων, πάντα με συμβολικό τρόπο και συχνά με αρνητικά φορτισμένο πρόσημο. Από την άλλη πλευρά, οι γραπτές πηγές σε αρκετές περιπτώσεις μας πληροφορούν για έργα με κοσμικό περιεχόμενο, στα οποία έκαναν την εμφάνισή τους ξένοι ως αιχμάλωτοι και κατατροπωμένοι εχθροί ή ως εξωτικό και αξιοπερίεργο στοιχείο της διακόσμησής τους.

Στην συγκεκριμένη εισήγηση θα προσπαθήσουμε να ανταπεξέλθουμε τις δυσκολίες που δημιουργεί η έλλειψη σχετικών επιστημονικών μελετών και η εκ πρώτης όψης ένδεια σε εικαστικές απεικονίσεις του «άλλου», ξεκινώντας καταρχάς με τον ορισμό των απαραίτητων μεθοδολογικών παραμέτρων και θεματικών αξόνων για την προσέγγιση του ζητήματος. Καθώς, τέλος η ετερότητα ορίζεται σε συνάρτηση με την έννοια του «εμείς», καθορίζεται από τις ιστορικές συνθήκες και επηρεάζεται από πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, θα τονιστεί πως ακόμη και η διαφανόμενη «απουσία» του άλλου από την εικαστική παραγωγή του Βυζαντίου μπορεί τελικά να μας αποκαλύψει πολλά για τους ίδιους τους Βυζαντινούς.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΧΑΜΗΛΑΚΗ, ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ
ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΠΑΛΑΙΟΜΟΝΑΣΤΗΡΟ
ΣΤΗΝ ΚΛΟΚΟΒΑ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ**

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας, στο πλαίσιο του έργου «Ιονία Οδός», ανέσκαψε από τον Νοέμβριο 2014 έως και τον Δεκέμβριο 2015, σχεδόν στο σύνολό του, ένα σημαντικό βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα στις απόκρημνες πλαγιές της Κλόκοβας, πάνω στο αρχαίο πέρασμα από το Αντίρριο προς την Βαράσοβα και την κοιλάδα της Γαβρολίμνης. Το μοναστήρι, ήταν ελάχιστα γνωστό χάρη στα ορατά τμήματα των αναλημματικών του τοίχων.

Το Παλαιομονάστηρο στην Κλόκοβα έχει σχεδόν ορθογώνιο κλειστό σχήμα με απόλυτα σαφή όρια, τα οποία σε μεγάλο βαθμό προκύπτουν από την γεωμορφολογία του εδάφους. Περιμετρικά της κεντρικής αυλής αναπτύσσονται τα επί μέρους κτίσματα, τα οποία βρίσκονται σε συνεχή παράθεση, με σκοπό να καθίσταται δυνατόν να απομονωθεί η μοναστηριακή κοινότητα από τον έξω κόσμο.

Η οχύρωση από τη Δύση επιτυγχάνεται με δύο πύργους- πυλώνες, βόρεια και νότια της κεντρικής εισόδου. Από τον βορρά η οχύρωση του συγκροτήματος γίνεται με τα κελιά των μοναχών. Από τον νότο ως εξωτερικά τείχη του μοναστηριού αποτέλεσαν τα εν επαφή επιμήκη κτήρια της τράπεζας και των αποθηκευτικών χώρων, με πιθανή χρήση κελιών μοναχών στον όροφο τους. Εξ ανατολής η ανασκαφή δε έχει ολοκληρωθεί με αποτέλεσμα να μην είναι εφικτό να προσδιοριστεί το εξωτερικό όριο του μοναστηριού.

Η περιμετρική γραμμική ανάπτυξη των κτηρίων, επιτρέπει να σχηματίζεται στο εσωτερικό ο ενιαίος ελεύθερος χώρος της μοναστηριακής αυλής, η οποία αποτελεί τον ζωτικό χώρο του συγκροτήματος και στην οποία ανοίγονται όλοι οι περιμετρικοί χώροι είτε απευθείας, αν βρίσκονται στην ίδια, είτε μέσω κλιμάκων αν είναι σε διαφορετική στάθμη.

Στο κέντρο της αυλής τοποθετείται το καθολικό, σταυροειδής εγγεγραμμένος με οκταγωνικό τρούλο ναός, σε κεντροβαρική θέση στην αρχιτεκτονική σύνθεση του συγκροτήματος. Αξιοσημείωτο είναι το σύστημα

ύδρευσης του συγκροτήματος με υπόγειες και κτιστές δεξαμενές, αγωγούς και κρήνες.

Το συγκρότημα διαμορφώθηκε αρχικά στην μεσοβυζαντινή περίοδο, ωστόσο το καθολικό θεμελιώθηκε σύμφωνα με τις ενδείξεις σε πρωιμότερο ναό, και συνέχισε να λειτουργεί, με επεμβάσεις και στην υστεροβυζαντινή, τουλάχιστον, περίοδο. Η σωστική ανασκαφή αποκάλυψε πλήθος ανάγλυφων αρχιτεκτονικών μελών από το καθολικό, μεγάλο αριθμό εφυαλωμένης και αβαφούς κεραμικής, πολλά νομίσματα και μεταλλικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης καθώς και σημαντικά δείγματα τοιχογραφιών από το καθολικό.

Το συγκρότημα της Κλόκοβας αποτελεί μοναδικό παράδειγμα συστηματικά ανεσκαμμένης βυζαντινής μονής στη δυτική Στερεά Ελλάδα. Η καλή κατάσταση διατήρησης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε μεγάλο ύψος, τα ανασκαφικά δεδομένα και η αποτύπωση και τεκμηρίωση τους με σύγχρονες μεθόδους (με χρήση επίγειου ψηφιακού σαρωτή – 3d laser scanner), επιτρέπουν την αναπαράσταση της μονής, και ιδίως του καθολικού, κατά την πλήρη φάση λειτουργίας της. Η ίδρυσή της σχετίζεται με την άνοδο του μοναχισμού στη νότια Αιτωλία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως τεκμηριώνεται από τις μονές και τα ασκητήρια στον γειτονικό ορεινό όγκο της Βαράσοβας.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΣΥΝΘΕΣΗΣ
ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΙΟΥΔΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΕΙΑΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ

Η διαμόρφωση του συγκροτήματος Παιδευτηρίων και Δημόσιας Βιβλιοθήκης στη Βασιλείο Στοά, στο άμεσο περιβάλλον του παλατιού από την κωνσταντίνειο δυναστεία συμπλήρωνε τη λειτουργική σύνθεση του μνημειακού κέντρου της Κωνσταντινούπολης με ένα ίδρυμα αφιερωμένο στην αναζήτηση της σοφίας κατά το πρότυπο των ελληνιστικών ανακτορικών συγκροτημάτων και μάλιστα της Αλεξάνδρειας. Ωστόσο, η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης είναι μοναδική, καθώς η κεντρική ιδέα της σύνθεσης του μνημειακού κέντρου της κορυφώνεται στην έννοια της σοφίας με την αφιέρωση του καθεδρικού ναού της Πόλης στη Σοφία του Θεού και την παράλληλη ανάδειξη συμβόλων της σοφίας του αρχαίου κόσμου.

Οι διαπιστώσεις αυτές βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με δύο πνευματικές ζυμώσεις που έλαβαν χώρα κυρίως στην Κωνσταντινούπολη στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας την ίδια περίοδο. Η πρώτη επιχείρησε να συνθέσει την ιουδαιοχριστιανική διδασκαλία γύρω από την Θεία Σοφία και τη σχέση της με τη βασιλεία, με την ελληνορωμαϊκή παράδοση με φόντο την διαμάχη που προκάλεσε η αίρεση του Αρείου. Βασικοί εκφραστές της υπήρξαν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος και ο επίσκοπος Ευσέβιος. Ο Ευσέβιος χρησιμοποίησε όρους και ιδεολογικά σχήματα της πλατωνικής και της μεταγενέστερης ελληνορωμαϊκής πολιτικής φιλοσοφίας, προκειμένου να παρουσιάσει τον Κωνσταντίνο ως φιλόσοφο βασιλιά που μιμείται τον Λόγο του Θεού και κυβερνά τους υπηκόους του κατά την αρχέτυπη ιδέα της ουράνιας βασιλείας, ενώ ο Κωνσταντίνος ανέδειξε τις ομοιότητες της πλατωνικής με τη χριστιανική διδασκαλία επισημαίνοντας ότι ο ίδιος ο Χριστός εμφανίστηκε στους ανθρώπους ως φιλόσοφος διδάσκαλος.

Η δεύτερη ιδεολογική ζύμωση πηγάζει απευθείας από την ελληνορωμαϊκή παράδοση και επιχείρησε να τεκμηριώσει ιδεολογικά τη σχέση της νέας βασιλικής πρωτεύουσας και του αυτοκράτορά της με την πλατωνική *Πολιτεία*. Βασικοί εκπρόσωποί της υπήρξαν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος και ο φιλόσοφος Θεμιστίος. Ο Κωνσταντίνος σύμφωνα με το πλατωνικό

πρότυπο θέλησε να αναδείξει τη φιλοσοφία σε κυρίαρχο συστατικό της παιδείας και την Πόλη του σε οικουμενικό κέντρο φιλοσοφίας. Ο Θεμιστιος επαίνεσε τον Κωνσταντίο ως πρότυπο του φιλοσόφου-βασιλέα που αναζήτησε ο Πλάτωνας. Η επιρροή στη σύνθεση του μνημειακού κέντρου αυτής της διεργασίας εκφράστηκε με τη συγκρότηση του παιδευτικού εγχειρήματος στη Βασίλειο Στοά και τα εικονογραφικά προγράμματα της Συγκλήτου και των Θερμών του Ζευξίππου, ενώ σύμφωνα με το πλατωνικό πρότυπο την Σύγκλητο της Καλλίπολης-Κωνσταντινούπολης «εξουσίαζε» η Μούσα.

Οι επιδράσεις των δύο μεγάλων αρχαίων παραδόσεων στις πνευματικές διεργασίες σχετικά με τον χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εξουσίας, που προέκυψαν μετά την αντικατάσταση του Δία ως προστάτη θεού της αυτοκρατορίας από τον Κύριο Ιησού Χριστό, φαίνεται ότι διοχετεύτηκαν κυρίως μέσα από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα και την *Σοφία του Σολομώντα*. Τα δύο κείμενα εμφανίζουν ισχυρές ιδεολογικές αναλογίες μέσα από τον τρόπο που συσχετίζουν την βασιλεία με την σοφία και την δικαιοσύνη για την ευημερία-σωτηρία. Η φιλοσοφία του Πλάτωνα και η *Σοφία του Σολομώντα* μέσα από την κοινή προοπτική στο θέμα αυτό συνιστούσαν ένα ιδανικό πεδίο σύγκλισης του ελληνισμού με τον χριστιανισμό στο πεδίο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η συνάντηση των δύο παραδόσεων αποτυπώθηκε μνημειακά στο αυτοκρατορικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, όπου παρατέθηκαν τα σύμβολα της σοφίας, εθνικής και χριστιανικής, αρχαίας και νέας, ανθρώπινης και θεϊκής.

ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΗ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΟΖΑΝΗΣ

Ο Άγιος Δημήτριος είναι μικρός μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με τρίπλευρη αψίδα και βρίσκεται εντός του οικισμού της Μεταμόρφωσης του δήμου Κοζάνης. Διατηρεί τον διάκοσμό του στο ιερό και στον δυτικό τοίχο, ενώ σπαράγματα τοιχογραφιών υπάρχουν στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού και στους εξωτερικούς τοίχους της δυτικής όψης και του ανατολικού αετώματος.

Στην αψίδα παριστάνεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, στον ημικύλινδρο ο Μελισμός εν μέσω των ιεραρχών Βασιλείου αριστερά και Ιωάννη Χρυσοστόμου δεξιά, εκατέρωθεν της αψίδας ο Ευαγγελισμός και στο ανατολικό αέτωμα το άγιο Μανδήλιο και η Ανάληψη. Σπαράγματα ιεραρχών διακρίνονται σε κάποιες επιφάνειες του ιερού και τμήμα της Γέννησης στον νότιο τοίχο. Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού διατηρούνται στις δυο πρώτες ζώνες, σε κακή κατάσταση, ολόσωμες και σε στηθάρια μορφές και στο δυτικό του άκρο η Έγερση του Λαζάρου. Όλο το πλάτος της μεσαίας ζώνης του δυτικού τοίχου καλύπτει η Κοίμηση της Θεοτόκου και το αέτωμα η Μεταμόρφωση. Αριστερά της θύρας εισόδου παριστάνεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ και δεξιά οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

Στην εξωτερική δυτική όψη, δεξιά της εισόδου εικονίζεται έφιππος άγιος, πιθανώς ο επώνυμος άγιος του ναού, καθώς αριστερά ιστορείται τειχισμένη πόλη. Στο αβαθές αψίδωμα επάνω από την θύρα πρέπει να εικονίζοταν ξανά ο άγιος Δημήτριος. Η εξωτερική παράσταση του ανατολικού αετώματος παρουσιάζει μεγάλες φθορές, αλλά ογκώδης στηθαία μορφή στο κέντρο, με φωτοστέφανο, ίσως ταυτίζεται με τον Χριστό από παράσταση Δεήσεως.

Από τις λίγες σκηνές που σώζονται μπορούμε να διαπιστώσουμε την εξάρτηση του ζωγράφου από την παλαιολόγεια παράδοση της Μακεδονίας και από το καστοριανό εργαστήριο, γεγονός που καταδεικνύεται από συγκεκριμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως το ξύλο με τις ζωόμορφες απολήξεις, στο οποίο κρέμεται το άγιο Μανδήλιο, η τοποθέτηση του τελευταίου ακριβώς κάτω από την μετωπική Θεοτόκο της Ανάληψης και τα στέμματα

των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Οι συνθέσεις είναι μεγάλων διαστάσεων και ανθρωποκεντρικές, ενώ στα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του ζωγράφου προσγράφονται οι έντονες σκιάσεις γύρω από τα μάτια, ο μοιόμορφος φωτισμός των γυμνών μερών, το δυσανάλογα μεγάλο σώμα, και ιδιαίτερα τα άνω άκρα, σε σχέση με το κεφάλι, η τάση προς τη δυσμορφία και η γραμμική και άκαμπτη πτυχολογία. Πρόκειται για έργο λαϊκού, πιθανώς ντόπιου ζωγράφου, χωρίς υψηλή καλλιτεχνική αξία.

Ο ιδιαίτερος τρόπος που αναπτύσσονται οι σκηνές, η λαϊκότεροτη έκφραση, η απλοϊκή τεχνική, ο έντονα αντικλασικός χαρακτήρας, το ύφος του ζωγράφου που προσπαθεί να μιμηθεί τη σχεδίαση και το πλάσιμο των μορφών σε έργα του καστοριανού εργαστηρίου, καθώς και σε συγγενικά με αυτό μνημεία, όπως είναι η μονή Τορνικίου, οι Άγιοι Θεόδωροι και οι Άγιοι Ανάργυροι στα Σέρβια, ο Άγιος Αθανάσιος στο Κουστοχώρι Ημαθίας, ο Άγιος Αθανάσιος στον Ευαγγελισμό Ελασσόνας και οι Ταξιάρχες Αιανής, μας οδηγούν σε μια χρονολόγηση προς το τέλος του 15ου ή το πιο πιθανό στις αρχές του 16ου αιώνα.

**Ο ΑΛΛΟΦΥΛΟΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ, 11ος-15ος ΑΙΩΝΕΣ**

Το τέλος της εικονομαχίας σηματοδοτεί την έναρξη μιας μακράς περιόδου άνθισης του βυζαντινού μοναχισμού που συνοδεύεται από υλική και πνευματική ανάπτυξη. Η ταυτόχρονη δημογραφική αύξηση του μοναστικού πληθυσμού οφείλεται στην ένταξη στον μοναστικό βίο ικανού αριθμού ελληνόφωνων (*ρωμαίων*) μοναχών, αλλά και αλλογενών μοναχών, προερχόμενων κυρίως από όμορες φίλιες ή συμμαχικές χώρες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αθρόας αλλά και εξαιρετικά διαφοροποιημένης, όσον αφορά την εθνική προέλευση, εγκατάστασης αλλογενών μοναχών αποτελεί ο Άθως, ο οποίος από τον 10ο και ως τα μέσα του 13ου αιώνα σταδιακά εξελίσσεται σε μία μοναστική κοινότητα, με έντονο πολυεθνικό χαρακτήρα. Αλλογενείς μοναχοί όμως εγκαταβιούν και σε άλλες περιοχές της Βαλκανικής, αλλά και είναι ήδη εγκατεστημένοι σε άλλα άγια όρη, κυρίως της Μικράς Ασίας, με παρουσία ισχυρά μαρτυρημένη από τον 9ο αιώνα.

Κύριος σκοπός της εισήγησης δεν είναι η χαρτογράφηση της γεωγραφικής διασποράς, της εθνικής προέλευσης και του χρόνου μαρτυρημένης παρουσίας και ακμής των διαφόρων ομάδων μη *ρωμαίων* μοναχών στις μονές της βυζαντινής επικράτειας, ή η καταγραφή των μονών στις οποίες διαβιούσαν, σε μεγάλο βαθμό, αμιγείς ομάδες αλλογενών μοναχών.

Η συμβολή της εστιάζεται περισσότερο στη σκιαγράφηση του βαθμού αποδοχής και συνύπαρξης τους με τις κυρίαρχες ελληνόφωνες μοναστικές κοινότητες οι οποίες εκ προοιμίου διακατέχονται από το αίσθημα της πνευματικής και πολιτισμικής υπεροχής.

Οι αλλογενείς μοναχοί είναι, τουλάχιστον δογματικά, αποδεκτοί εφόσον βρίσκονται σε πλήρη κοινωνία με την χαλκηδόνια βυζαντινή εκκλησία. Επιπλέον, θεωρητικά, υπηρετούν και μοιράζονται τα ίδια ασκητικά ιδεώδη μέσα στα μεικτά από πλευράς εθνοτήτων μοναστικά ιδρύματα.

Ωστόσο, η γλωσσική και πολιτισμική διαφοροποίηση αλλά και η εθνοτική προέλευση κυρίως από τον 14ον αιώνα και εξής διαφοροποιούν σε μεγάλο βαθμό την ιδανική εικόνα της αποδοχής και ισότιμης συνύπαρξης αλλογενών μοναχών στην βυζαντινή μοναστική κοινότητα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ
LIST OF PARTICIPANTS

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

ΗΜΕΡΙΔΑ ΜΕ ΘΕΜΑ: Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο: υλικά τεκμήρια και καλλιτεχνικές εκφάνσεις της παρουσίας αλλόφυλων και αλλόθρησκων στη βυζαντινή επικράτεια

Σάββατο, 12 Μαΐου 2018

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

- **Αθανασούλης Δημήτρης**, dathanasoulis@gmail.com
Το σλαβικό ζήτημα
- **Αναγνωστάκης Ηλίας**, eanagno@eie.gr
Ετερότητες στο Βυζάντιο: Παραδείγματα και διαπιστώσεις
- **Φωσκόλου Βασιλική**, foskolou@phl.uoc.gr
Ο «άλλος» στον οπτικό πολιτισμό του Βυζαντίου. Εικαστικές αναπαραστάσεις της ετερότητας στη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή
- **Χρυσοχοΐδης Κρίτων**, kchryso1@otenet.gr
Ο αλλόφυλλος στην βυζαντινή μοναστική κοινότητα, 11ος-15ος αιώνας

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

- **Ανδρουδής Πασχάλης** (σε συνεργασία με Ορφανίδη Γεώργιο), archaio22@gmail.com
Τέχνη και ιδεολογία στην αυτή του σελτζούκου σουλτάνου του Ρούμ (RŪM) Αλλαντίν Καϊκουμπάντ Α΄ (1219-1237). Μαρτυρίες για τη συμμετοχή ελληνικών αρχιτεκτόνων και τεχνιτών στα καλλιτεχνικά της δρώμενα
- **Αντωνάρας Αναστάσιος**, andonar@physics.auth.gr
Έξ ὄνυχος τόν λέοντα. Ένα κορίτσι αφρικανικών πεποιθήσεων, μία Σλάβια και τοζότες ανατολικής εκπαίδευσης στην περιοχή της Θεσσαλονίκης
- **Boleken Zeki**, z_boleken@hotmail.com
'Another meaning' of spolia. Spolia as a material of reciprocal influences: some examples and considerations on the case of Asia Minor material

- **Γκαλά-Γεωργιά Έλλη**, pageo@tee.gr
Φράγκικο νερό στη χώρα του Αη Δημήτρη: το τέταρτο υδραγωγείο της Θεσσαλονίκης και η προσπάθεια επανάχρησής του από τους Βενετούς
- **Δελιγιαννάκης Γιώργος**, georgios.deligiannakis@gmail.com
Θεοσεβείς, υψιστάριοι, ναυατιανοί και άλλες «αποκλίνουσες» ομάδες μεταξύ Ιουδαίων, Χριστιανών και Εθνικών: η κατασκευή του «άλλου» μετά τη Νίκαια (325)
- **Θεοχαρίδης Πλούταρχος**, pluteo@gmail.com
Ο βυζαντινός πύργος της Μεταμορφώσεως στη Μονή Βατοπεδίου
- **Kalafat Merve** (σε συνεργασία με Kaya Metin),
merve.kalafatyilmaz@istanbul.edu.tr
Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art ?
- **Kaya Metin** (σε συνεργασία με Kalafat Merve),
metin.kaya@istanbul.edu.tr
Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art ?
- **Καλαντζής-Παπαδόπουλος Διονύσιος**, dionkal@hotmail.gr
Σταυροφόροι και Βυζαντινοί στη δυτική Στερεά Ελλάδα: η αρχαιολογική και τοπογραφική προσέγγιση ενός υστεροβυζαντινού συνόρου
- **Λαμπροπούλου Άννα**, alambrop@eie.gr
Οι εβραϊκές κοινότητες στην Πελοπόννησο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: προσεγγίσεις στην εικόνα του «άλλου»
- **Μανιώτης Ερρίκος**, manierri@hist.auth.gr
Τυπολογική ανάλυση των ξιφών στο βαραγγικό στράτευμα. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια
- **Ορφανίδης Γεώργιος** (σε συνεργασία με Ανδρούδη Πασχάλη),
gorfanid@hist.auth.gr
Τέχνη και ιδεολογία στην αυλή του σελτζούκου σουλτάνου του Ρούμ (RŪM) Αλλαντίν Καϊκομπάντ Α΄ (1219-1237). Μαρτυρίες για τη συμμετοχή ελληνικών αρχιτεκτόνων και τεχνιτών στα καλλιτεχνικά της δρώμενα
- **Παπαθανασίου Ευάγγελος**, platamonpap@gmail.com
Τι ζητά ο καθολικός των Αρμενίων Πέτρος Α΄ Getadardz στα βουνά της Δράμας;
- **Σταμούλη Αλεξία-Φωτεινή**, afstamouli@gmail.com
Η παρουσία του άλλου στην υστεροβυζαντινή αγιολογία

- **Σταυράκος Χρήστος**, chstavra@uoi.gr
Η αλβανική οικογένεια των Σπάτα: οι επιγραφικές μαρτυρίες
- **Τακούμη Άννα** (σε συνεργασία με Τασσογιαννοπούλου Κυριακή),
annata2004@hotmail.com
*Οι άλλοι Εβραίοι στην βυζαντινή κοινωνία και τέχνη. Ανιχνεύοντας το απο-
τύπωμά τους στην Λακεδαίμονα*
- **Τασσογιαννοπούλου Κυριακή** (σε συνεργασία με Τακούμη Άννα),
kellytassog@hotmail.com
*Οι άλλοι Εβραίοι στην βυζαντινή κοινωνία και τέχνη. Ανιχνεύοντας το απο-
τύπωμά τους στην Λακεδαίμονα*
- **Χατζηλαζάρου Δημήτρης**, dimlazarou@yahoo.gr
*Η έννοια της σοφίας ως πεδίο σύνθεσης ελληνορωμαϊκών και ιουδαιοχρι-
στιανικών παραδόσεων κατά την περίοδο της κωνσταντινείας δυναστείας*

ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Παρασκευή, 11 Μαΐου 2018

Κυριακή, 13 Μαΐου 2018

- **Αλυγιζάκη Αγγελική** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Τσιγωνάκη Χριστίνα, Χρονάκη Δάφνη, Cantoro Gianluca, Κατηφόρη Μαριάννα και Μπετείνη Νίκο), a.aggelikh@hotmail.com
Ορος Οζά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- **Κασιανίδης Κλήμης**, kaslanidis@yahoo.com
Βυζαντινοί ναοί των Βατίκων
- **Βικάτου Ολυμπία** (σε συνεργασία με Μιχαηλίδη Νεοπτόλεμο και Χαμη-
λάκη Κατερίνα), olvikatou@yahoo.gr
*Βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα στη θέση Παλαιομονάστηρο στην Κλό-
κοβα Αιτωλοακαρνανίας: από την ανασκαφή στην αναπαράσταση*
- **Βιταλιώτης Ιωάννης**, isvital@yahoo.com
*Ελευθέριος ο Κουβικουλάριος: Αναδίφηση τεκμηρίων μνήμης και λήθης ενός
μάρτυρος.*
- **Βογιατζής Σωτήρης**, sotvog@gmail.com
Ο μνημειακός πυλώνας της Μονής Παναγίας Σκριπούς

- **Božinović Vladimir**, vladimirbozinovic@hotmail.com
Some observations on 'spolia'. The exonarthex of Hilandar
- **Cantoro Gianluca** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Τσιγωνάκη Χριστίνα, Χρονάκη Δάφνη, Κατηφόρη Μαριάννα, Αλυγιζάκη Αγγελική και Μπετεινή Νίκο), gianluca.cantoro@gmail.com
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- **Γιαννούλης Μάρκος**, metochites@yahoo.com
Η «γνωστή-άγνωστη» εικόνα του Γκέτινγκεν και οι κρητικές απεικονίσεις της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην ύστερο- και μεταβυζαντινή τέχνη.
- **Cirić Jasmina**, jciric@f.bg.ac.rs
Herakles knot in the architecture of late Byzantium
- **Γουλούλης Σταύρος**, stavros.gouloulis@gmail.com
Στο περιθώριο του Βυζαντίου: ο αρχιεπισκοπικός ναός του Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας
- **Ευγενικός Πάρις**, evgenikosparis@gmail
Η δραστηριότητα ενός τοπικού εργαστηρίου ξυλογλυπτικής στην ανατολική Θεσσαλία (τέλη 16ου- 17ος αιώνας)
- **Frigerio-Zένιου Στέλλα**, stella.frigerio-zeniou@bluewin.ch
Ένα puzzle στην μονή της Παναγίας Τροοδίτισσας στην Κύπρο
- **Καραγιώργου Όλγα**, olga.karagiorgou@gmx.net
«Τα καινούρια (;) ρούχα του αυτοκράτορα»: εικονογραφικά παράδοξα στα tondi του Dumbarton Oaks και της Βενετίας
- **Κάσδαγλη Άννα-Μαρία** (σε συνεργασία με Παπαβασιλείου Ελένη), amkasdagli@rho.forthnet.gr
Τριάντα χρόνια από την ανασκαφή στο Δεμιρλί της Ρόδου. Μία ανασύνθεση των δεδομένων
- **Κατηφόρη Μαριάννα** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Τσιγωνάκη Χριστίνα, Χρονάκη Δάφνη, Cantoro Gianluca, Αλυγιζάκη Αγγελική και Μπετεινή Νίκο), mariannakatifori@yahoo.gr
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- **Κατσαφάδος Παναγιώτης**, panskats@yahoo.gr
Ακολουθώντας τα ίχνη ενός άγνωστου ζωγράφου στη Μάνη των αρχών του 14ου αιώνα

- **Κλωνάτος Βασιλείος**, basilisk179@hotmail.com
Ένας άγνωστος λιθοξόος ή μαρμαράριος του 12ου αιώνα: νέα ανάγνωση στην κτιτορική επιγραφή του καθολικού της μονής Λευκών στο Αυλωνάρι Ευβοίας
- **Lafli Ergün** (σε συνεργασία με Pataci Sami), elaffi@yahoo.ca
'Others' in the art of mosaic during the early Byzantine period: Edesean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- **Λυχούνας Μιχάλης**, mlychounas@hotmail.com
Κεντημένος επιτάφιος από τις Μέτρες της Ανατολικής Θράκης.
- **Μαΐλης Θανάσης**, mailis_th@yahoo.com
Παρατηρήσεις για το τέμπλο και τις προσκυνηματικές εικόνες στη μεσοβυζαντινή Κρήτη
- **Μαντάς Απόστολος**, apomantas@yahoo.gr
Η τιμωρία σε βυζαντινά ψαλτήρια με μικρογραφίες στην ώα.
- **Μάστορα Πέλλη** (σε συνεργασία με Μπακιρτζή Χαράλαμπο), pellinmstr@gmail.com
Ο κωνσταντίνειος σηκός του Αγίου Δημητρίου
- **Μιχαηλίδης Νεοπτόλεμος** (σε συνεργασία με Βικάτου Ολυμπία και Χαμηλάκη Κατερίνα), nemosmich@yahoo.com
Βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα στη θέση Παλαιομονάστηρο στην Κλόκοβα Αιτωλοακαρνανίας: από την ανασκαφή στην αναπαράσταση
- **Μοσχόβη Γεωργία** (σε συνεργασία με Τσιγωνάκη Χριστίνα, Χρονάκη Δάφνη, Cantoro Gianluca, Κατηφόρη Μαριάννα, Αλυγιζάκη Αγγελική και Μπετείνη Νίκο), moschovi@yahoo.gr
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- **Μπακιρτζής Χαράλαμπος** (σε συνεργασία με Μάστορα Πέλλη), cb@mwpc.gr
Ο κωνσταντίνειος σηκός του Αγίου Δημητρίου
- **Μπετείνης Νίκος** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Τσιγωνάκη Χριστίνα, Χρονάκη Δάφνη, Cantoro Gianluca, Κατηφόρη Μαριάννα και Αλυγιζάκη Αγγελική), nikbet1993@gmail.com
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη.
- **Νίκας Γεώργιος** (σε συνεργασία με Σκάγκο Νεκτάριο), geonikas21@gmail.com
Το οχυρό της Ζαραφώνας στη Λακωνία.

- **Παπαβασιλείου Ελένη** (σε συνεργασία με Κάσδαγλη Άννα-Μαρία),
elenpapavassiliou@gmail.com
Τριάντα χρόνια από την ανασκαφή στο Δεμιρλί της Ρόδου. Μία ανασύνθεση των δεδομένων
- **Παπαδοπούλου Βαρβάρα**, varvara.papadopoulou@gmail.com
Νέα στοιχεία για τις τοιχογραφίες της Βλαχέρνας της Άρτας: Οι παραστάσεις του νότιου κλίτους
- **Πασαλή Αφροδίτη**, a.pasali@teilar.gr
Συμβολή στη μελέτη της στηρίζεως συνεπτυγμένων τρούλλων στη μεταβυζαντινή ναοδομία
- **Pataci Sami** (σε συνεργασία με Lafli Ergün), samipataci@hotmail.com
'Others' in the art of mosaic during the early Byzantine period: Edesean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- **Παταπίου Νάσα**, npatapiou@cytanet.com.cy
Η εικόνα της Ανάστασης του Χριστού και η δωρήτρια της Λουκρητία Λαζέ. Αρχαιακές μαρτυρίες και αθησαύριστα στοιχεία
- **Περδίκης Στυλιανός**, rckmlibr@cy.net
Η Φυγή του Χριστού στην Αίγυπτο σε κυπριακό φύλλο βημοθύρου
- **Ράπτης Κωνσταντίνος** (σε συνεργασία με Φαντίδου Ελευθερία), raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr
Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία του πρωτοβυζαντινού ναού της Μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη
- **Σανδραβέλη Ιωάννα**, isandraveli@gmail.com
Η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού: Χαλκογραφία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου με δίγλωσση επιγραφή
- **Σκάγκος Νεκτάριος** (σε συνεργασία με Νίκα Γεώργιο), nekskag@yahoo.gr
Το οχυρό της Ζαραφώνας στη Λακωνία
- **Σκαφιδά Ρόζα**, rozaskafida@gmail.com
Παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα, στο Αλιβέρι. Μία πρώτη προσέγγιση
- **Τριχιά Μαρία**, mtrichia@gmail.com
Επταπύργιο – Γεντί Κουλέ Θεσσαλονίκης. Προσέγγιση των οικοδομικών φάσεων του φρουρίου

- **Τσιάπαλη Μαρία**, m66tsiap@yahoo.gr
Δυτικές επιδράσεις στη μνημειακή ζωγραφική του 17ου αιώνα στην Άρτα
- **Τσιβίκης Νίκος**, tsivikis@gmail.com
Πρώτες παρατηρήσεις σε κτήριο με χριστιανική χρήση του 4ου αιώνα μ.Χ. στη Μεσσήνη
- **Τσιγωνάκη Χριστίνα** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Χρονάκη Δάφνη, Cantoro Gianluca, Κατηφόρη Μαριάννα, Αλυγιζάκη Αγγελική και Μπετείνη Νίκο), tsiagonaki@uoc.gr
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη
- **Τσιουρής Ιωάννης**, tsiouris@yahoo.gr
Μία άγνωστη εικόνα του αγίου Νικολάου, έργο της παλαιολόγειας εποχής
- **Φαντίδου Ελευθερία** (σε συνεργασία με Ράπη Κωνσταντίνο), ritsaf@gmail.com / efantidou@culture.gr
Παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία του πρωτοβυζαντινού ναού της Μονής Λατόμου στη Θεσσαλονίκη
- **Χαμηλάκη Κατερίνα** (σε συνεργασία με Βικάτου Ολυμπία, Μιχαηλίδη Νεοπτόλεμο), katercham@gmail.com
Βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα στη θέση Παλαιομονάστηρο στην Κλόκοβα Αιτωλοακαρνανίας: από την ανασκαφή στην αναπαράσταση
- **Χουλιάρης Ιωάννης**, ihouliaras@gmail.com
Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου στη Μεταμόρφωση Κοζάνης
- **Χρονάκη Δάφνη** (σε συνεργασία με Μοσχόβη Γεωργία, Τσιγωνάκη Χριστίνα Cantoro Gianluca, Κατηφόρη Μαριάννα, Αλυγιζάκη Αγγελική, Μπετείνη Νίκο), daphnechronaki@gmail.com
Όρος Οζά, μία άγνωστη οχυρωμένη θέση στην ανατολική Κρήτη.

ΑΝΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΠΙΝΑΚΙΔΕΣ

- **Γκανέτσος Θεόδωρος**, (σε συνεργασία με Κατσαντώνη Μερόπη και Παναγοπούλου Αδαμαντία), ganetsos@ruas.gr
Εφαρμογή της φασματοσκοπίας Raman για την ταυτοποίηση των χρωστικών στις τοιχογραφίες της Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας
- **Ιωαννάτου Ευανθία** (σε συνεργασία με Κίζη Ιωάννη και Τσακανίκα Ελευθερία), evaioannatou@hotmail.com
Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα Κεφαλονιάς

- **Κατσαντώνη Μερόπη** (σε συνεργασία με Γκανέτσο Θεόδωρο και Παναγοπούλου Αδαμαντία), merkatsantoni@gmail.com
Εφαρμογή της φασματοσκοπίας Raman για την ταυτοποίηση των χρωστικών στις τοιχογραφίες της Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας
- **Κίζης Ιωάννης** (σε συνεργασία με Ιωαννάτου Ευανθία και Τσακανίκα Ελευθερία), yannis.kizis@gmail.com
Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα Κεφαλονιάς
- **Παναγοπούλου Αδαμαντία** (σε συνεργασία με Γκανέτσο Θεόδωρο και Κατσαντώνη Μερόπη), mpanagoroulou@hotmail.com
Εφαρμογή της φασματοσκοπίας Raman για την ταυτοποίηση των χρωστικών στις τοιχογραφίες της Παλαιάς Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας
- **Τσακανίκα Ελευθερία** (σε συνεργασία με Ιωαννάτου Ευανθία και Κίζη Ιωάννη), etsakanika@arch.ntua.gr
Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα Κεφαλονιάς

LIST OF PARTICIPANTS

SPECIAL TOPIC: Seeking the place of the 'other' in Byzantium: Material evidence and artistic manifestations of the presence of other ethnic groups and religions in the Byzantine Empire

Saturday, 12 May 2018

MAJOR PAPERS

- **Athanasoulis Dimitris**, dathanasoulis@gmail.com
The Slavic Issue
- **Anagnostakis Ilias**, eanagno@eie.gr
Otherness in Byzantium: Examples and findings
- **Chrysochoidis Kriton**, kchryso1@otenet.gr
The foreigner in the Byzantine monastic community, 11th-15th century
- **Foskolou Vassiliki**, foskolou@phl.uoc.gr
The 'other' in the visual culture of Byzantium. Representations of otherness in the middle and late Byzantine period

---

COMMUNICATIONS

- **Androudis Paschalis** (in collaboration with Orfanidis Georgios),
archaio22@gmail.com
Art and Ideology in the court of the Seljuk Sultan of Rum Alaeddin Kaykubad I (1219-1237). Testimonies about the participation of Greek architects and artisans in its artistic activity
- **Antonaras Anastassios**, andonar@physics.auth.gr
Ἐξ ὄνουχος τὸν λέοντα. A girl with African beliefs, a Slavic woman, and archers of eastern training in the region of Thessaloniki
- **Boleken Zeki**, z_boleken@hotmail.com
'Another meaning' of spolia. Spolia as a material of reciprocal influences: some examples and considerations on the case of Asia Minor material

- **Chatzilazarou Dimitris**, dimlazarou@yahoo.gr
The concept of Wisdom (Sophia) as a field of synthesis between Greco-roman and Judeo-christian traditions during the period of the Constantinian dynasty
- **Deligiannakis Giorgos**, georgios.deligiannakis@gmail.com
God-fearers (theosebeis), Hypsistarians, Navatians, and other 'deviating' groups among Jews, Christians, and Pagans: the construction of the 'other' after Nicaea (325)
- **Gala-Georgila Elli**, pageo@tee.gr
Frankish water in the land of Saint Demetrios: the fourth aqueduct of Thessaloniki and the Venetian attempt to re-use it
- **Kalafat Merve** (in collaboration with Kaya Metin),
merve.kalafatyilmaz@istanbul.edu.tr
Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art ?
- **Kaya Metin** (in collaboration with Kalafat Merve),
metin.kaya@istanbul.edu.tr
Cultural interactions in the middle period in Cappadocia: Art of the border or border of the art ?
- **Kalantzis-Papadopoulos Dionysios**, dionkal@hotmail.gr
Crusaders and Byzantines in Western Central Greece (Sterea Ellada): the archaeological and topographical approach to a late Byzantine border
- **Lambropoulou Anna**, alambrop@eie.gr
The Jewish communities in the Peloponnese during the early Byzantine period: approaches to the image of the 'other'
- **Maniotis Errikos**, manierri@hist.auth.gr
Typological analysis of swords in the Varangian army
- **Orfanidis Georgios** (in collaboration with Androudias Paschalis),
gorfanid@hist.auth.gr
Art and Ideology in the court of the Seljuk Sultan of Rum Alaeddin Kaykubad I (1219-1237). Testimonies about the participation of Greek architects and artisans in its artistic activity
- **Papathanasiou Evangelos**, platamonpap@gmail.com
What is the Catholicos of the Armenians Peter I Getadardz doing in the mountains of Drama ?

- **Stamouli Alexia-Foteini**, afstamouli@gmail.com
The presence of the 'other' in late Byzantine hagiography
- **Stavrakos Christos**, chstavra@uoi.gr
The Albanian family of Spata: the epigraphic evidence
- **Takoumi Anna** (in collaboration with Tassogiannopoulou Kyriaki),
annata2004@hotmail.com
The 'other' Jews in Byzantine society and art. Tracing their imprint in Lake-daimon
- **Tassogiannopoulou Kyriaki** (in collaboration with Takoumi Anna), kelly-tassog@hotmail.com
The 'other' Jews in Byzantine society and art. Tracing their imprint in Lake-daimon
- **Theocharidis Poutarchos**, plutheo@gmail.com
The Byzantine tower of the Metamorphosis (Transfiguration) in the monastery of Vatopedi

---

FREE COMMUNICATIONS

Friday, 11 May 2018

Sunday, 13 May 2018

- **Alygizaki Aggeliki** (in collaboration with Beteinis Nikos, Cantoro Gianluca, Chronaki Dafni, Katifori Marianna, Moschovi Georgia, Tsigonaki Christina), a.aggelikh@hotmail.com
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Aslanidis Klimis**, kaslanidis@yahoo.com
Byzantine churches at Vatika
- **Bakirtzis Charalambos** (in collaboration with Mastora Pelli), cb@mwpc.gr
The Constantinian nave of Saint Demetrios
- **Beteinis Nikos** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Cantoro Gianluca, Chronaki Dafni, Katifori Marianna, Moschovi Georgia, Tsigonaki Christina), nikbet1993@gmail.com
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Božinović Vladimir**, vladimirbozinovic@hotmail.com
Some observations on 'spolia'. The exonarthex of Hilandar

- **Cantoro Gianluca** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Beteinis Nikos, Chronaki Dafni, Katifori Marianna, Moschovi Georgia, Tsigonaki Christina), gianluca.cantoro@gmail.com
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Chamilaki Katerina** (in collaboration with Michailidis Neoptolemos and Vikatou Olympia), katercham@gmail.com
A Byzantine monastic complex at Palaiomonastiro at Klokova in Aitolokarnania: from excavation to reconstruction
- **Chouliaras Ioannis**, ihouliaras@gmail.com
The wall-paintings of the church of Saint Demetrios at Metamorphosis in Kozani
- **Chronaki Dafni** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Beteinis Nikos, Cantoro Gianluca, Katifori Marianna, Moschovi Georgia, Tsigonaki Christina), daphnechronaki@gmail.com
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Giannoulis Markos**, metochites@yahoo.com
The 'known, but unknown' icon of Göttingen and the Cretan depictions of the Dormition of the Virgin in late and middle Byzantine art
- **Cirić Jasmina**, jciric@f.bg.ac.rs
Herakles knot in the architecture of late Byzantium
- **Evgenikos Paris**, evgenikosparis@gmail.com
The activity of a local woodcarving workshop in Eastern Thessaly (late 16th-17th century)
- **Fantidou Eleftheria** (in collaboration with Raptis Konstantinos), ritsaf@gmail.com / efantidou@culture.gr
Observations on the architecture and construction history of the early Byzantine church of the Monastery of Latomou in Thessaloniki
- **Frigerio-Zeniou Stella**, stella.frigerio-zeniou@bluewin.ch
A puzzle in the monastery of the Virgin Trooditissa in Cyprus
- **Gouloulis Stavros**, stavros.gouloulis@gmail.com
On the fringe of Byzantium: the archbishop's church of Saint Achilleios at Prespa
- **Karagiorgou Olga**, olga.karagiorgou@gmx.net
'The emperor's new (?) clothes': iconographic paradoxes in the Dumbarton Oaks and Venice tondi

- **Kasdagli Anna-Maria** (in collaboration with Papavasileiou Eleni), amkasdagli@rho.forthnet.gr
Thirty years since the excavation at Demirli in Rhodes. A reconstruction of the evidence
- **Katifori Marianna** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Beteinis Nikos, Cantoro Gianluca, Chronaki Dafni, Moschovi Georgia, Tsigonaki Christina), mariannakatifori@yahoo.gr
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Katsafados Panagiotis**, panskats@yahoo.gr
Following the traces of an unknown painter in the Mani in the early 14th century
- **Klonatos Vasileios**, basilisk179@hotmail.com
An unknown stone-carver or marble carver (marmararios) of the 12th century: a new reading of the donor inscription of the katholikon of the Monastery of Lefkes at Avlonari in Euboea
- **Lafli Ergün** (in collaboration with Patacı Sami), elafli@yahoo.ca
'Others' in the art of mosaic during the early Byzantine period: Edesean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- **Lychounas Michalis**, mlychounas@hotmail.com
An embroidered Epitaphios from Metres in Eastern Thrace
- **Mailis Thanasis**, mailis_th@yahoo.com
Observations on the templon and devotional icons in middle Byzantine Crete
- **Mantas Apostolos**, apomantas@yahoo.gr
Punishment in Byzantine marginal psalters
- **Mastora Pelli** (in collaboration with Bakirtzis Charalambos), pellinmstr@gmail.com
The Constantinian nave of Saint Demetrios
- **Michailidis Neoptolemos** (in collaboration with Chamilaki Katerina and Vikatou Olympia), nemosmich@yahoo.com
A Byzantine monastic complex at Palaionastiro at Klokova in Aitolia-karnania: from excavation to reconstruction

- **Moschovi Georgia** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Beteinis Nikos, Cantoro Gianluca, Chronaki Dafni, Katifori Marianna, Tsigonaki Christina), moschovi@yahoo.gr
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Nikas Georgios** (in collaboration with Skagkos Nektarios), geonikas21@gmail.com
The fortress of Zaraphona in Lakonia
- **Papavasileiou Eleni** (in collaboration with Kasdagli Anna-Maria), elenpapavassiliou@gmail.com
Thirty years since the excavation at Demirli in Rhodes. A reconstruction of the evidence
- **Papadopoulou Varvara**, varvara.papadopoulou@gmail.com
New evidence on the wall-paintings of the Blacherna in Arta: the images of the south aisle
- **Passali Afroditi**, a.pasali@teilar.gr
A contribution to the study of the supporting of compressed domes in middle Byzantine church architecture
- **Pataci Sami** (in collaboration with Lafli Ergün), samipataci@hotmail.com
'Others' in the art of mosaic during the early Byzantine period: Edesean mosaic artists in Byzantine Paphlagonia and elsewhere in Asia Minor
- **Patapiou Nasa**, npatapiou@cytanet.com.cy
The icon of the Resurrection of Christ and its donor Lukretia Laxe. Archival evidence and ungleaned material
- **Perdikis Stylianos**, rckmlibr@cy.net
The Flight of Christ into Egypt on a Cypriot bema door
- **Raptis Konstantinos** (in collaboration with Fantidou Eleftheria), raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr
Observations on the architecture and construction history of the early Byzantine church of the Monastery of Latomou in Thessaloniki
- **Sandraveli Ioanna**, isandraveli@gmail.com
An engraving of the Exaltation of the Holy Cross in the Byzantine and Christian Museum with a bilingual inscription
- **Skagkos Nektarios** (in collaboration with Nikas Georgios), nekaskag@yahoo.gr
The fortress of Zaraphona in Lakonia

- **Skafida Rosa**, rozaskafida@gmail.com
An early Christian basilica with annexes at Aliveri. A preliminary approach
- **Trichia Maria**, mtrichia@gmail.com
The Heptapyrgion – Yedi Kule (Seven Towers) of Thessaloniki. An approach to the construction phases of the fortress
- **Tsiapali Maria**, m66tsiap@yahoo.gr
Western influences on the monumental painting of the 17th century in Arta
- **Tsivikis Nikos**, tsivikis@gmail.com
Preliminary observations on a building of Christian use of the 4th century AD in Messene
- **Tsigonaki Christina** (in collaboration with Alygizaki Angeliki, Beteinis Nikos, Cantoro Gianluca, Chronaki Dafni, Katifori Marianna, Moschovi Georgia), tsigonaki@uoc.gr
Mount Oxa, an unknown fortified settlement in eastern Crete
- **Tsiouris Ioannis**, tsioyris@yahoo.gr
An unknown icon of Saint Nicholas, a work of the Palaiologan period
- **Vikatou Olympia** (in collaboration with Chamilaki Katerina and Michailidis Neoptolemos), olvikatou@yahoo.gr
A Byzantine monastic complex at Palaiomonastiro at Klokova in Aitoloa-karnania: from excavation to reconstruction
- **Vitaliotis Ioannis**, isvital@yahoo.com
Eleutherios the cubicularius. Digging into evidence of memory and oblivion concerning a martyr
- **Voyadjis Sotiris**, sotvog@gmail.com
The monumental gate of the monastery of the Virgin Skripou

POSTERS

Sunday, 13 May 2018

- **Ganetsos Theodoros**, (in collaboration with Katsantoni Meropi and Panagopoulou Adamantia), ganetsos@puas.gr
Implementation of Raman spectroscopy for the identification of pigments in the frescoes of the old Monastery of the Taxiarches at Aigialeia

- **Ioannatou Evanthia** (in collaboration with Kizis Ioannis and Tsakanika Eleftheria), evaioannatou@hotmail.com
The church of Saint Spyridon in Kefhalonia
- **Katsantoni Meropi** (in collaboration with Gkanetsos Theodoros and Panagopoulou Adamantia), merkatsantoni@gmail.com
Implementation of Raman spectroscopy for the identification of pigments in the frescoes of the old Monastery of the Taxiarches at Aigialeia
- **Kizis Ioannis** (in collaboration with Ioannatou Evanthia and Tsakanika Eleftheria), yannis.kizis@gmail.com
The church of Saint Spyridon in Kefhalonia
- **Panagopoulou Adamantia** (in collaboration with Gkanetsos Theodoros and Katsantoni Meropi), mpanagopoulou@hotmail.com
Implementation of Raman spectroscopy for the identification of pigments in the frescoes of the old Monastery of the Taxiarches at Aigialeia
- **Tsakanika Eleftheria** (in collaboration with Ioannatou Evanthia and Kizis Ioannis), etsakanika@arch.ntua.gr
The church of Saint Spyridon in Kefhalonia

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ 38ου **ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ**
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟ
ΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΠΟΥ ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΕΤΗΣΙΩΣ Η ΧΡΙ
ΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΙΘΑ
ΣΕ 300 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2018

ISSN 2241-8695